

ПРЕКУГРАНИЧНА СТРАТЕГИЈА

ЗА СОЗДАВАЊЕ НА СРЕДИНА ЗА РАЗВОЈ НА

ТУРИЗАМ, СО ПОДДРШКА ЗА ЗАШТИТА НА

КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Проект СВ006.2.23.044

**„ТУРИЗАМ КОЈ ПРИДОНЕСУВА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО
ПРЕКУГРАНИЧНИОТ РЕГИОН БУГАРИЈА-МАКЕДОНИЈА“**

**Проектот е кофинансиран од страна на Европската Унија преку Interreg -
ИПА Програмата за прекугранична соработка Бугарија- поранешна
југословенска Република Македонија.**

Јануари 2020

**ПРЕКУГРАНИЧНА СТРАТЕГИЈА
ЗА СОЗДАВАЊЕ НА СРЕДИНА ЗА РАЗВОЈ НА
ТУРИЗАМ, СО ПОДДРШКА ЗА ЗАШТИТА НА
КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО**

Јануари, 2020 год.

**Изведува:
Пирински туристички форум**

**Проект:
СВ006.2.23.044
„ТУРИЗАМ КОЈ ПРИДОНЕСУВА ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО
ПРЕКУГРАНИЧНИОТ РЕГИОН БУГАРИЈА-МАКЕДОНИЈА“**

**кофинансиран од страна на Европската Унија преку Interreg - ИПА
Програмата за прекугранична соработка Бугарија- поранешна југословенска
Република Македонија**

СОДРЖИНА

Увод	Стр. 4
Анализа на суштината, карактеристиките и важноста на културното наследство во целниот прекуграничен регион. улога на културниот туризам во развојот на прекуграничниот регион	Стр. 5
Систем од културни ресурси во целевиот прекуграничен регион	Стр. 5
Културно-историски ресурси	Стр. 5
Современа култура	стр. 45
Анализа на локациите и објектите на културно наследство	Стр. 55
Анализа на можностите за валоризација на културни ресурси и поврзување на сродните бизнис-сектори на туристичка култура	Стр. 60
Стратешки цели	Стр. 65
Стратешки модел за интервенција за развојот на културниот туризам во прекуграничниот регион	Стр. 65
Мерки и активности за остварување цели и мониторирање	Стр. 81
Мерки за заедничка туристичко толкување и користење на културното наследство во прекуграничниот регион	Стр. 81
План за мониторирање на успешноста на имплементацијата во поглед на подобрување на таа успешност	Стр. 99

УВОД

Целта на овој стратешки документ („Стратегија“) е да се утврди суштината, карактеристиките и важноста на културното наследство во целниот прекуграничен регион. Да се откријат особеностите, предусловите за туризам, засновани врз културното наследство во регионот, да бидат истражени можностите за развој на овој туризам, како и можност за употреба на објектите на наследството. Да се идентификуваат новите модели на реални, применливи активности во културното наследство во туристичкиот сектор. Да се дефинираат мерки за заедничка туристичка интерпретација и користење на наследството за целите на туризмот.

Опсегот на оваа Стратегија е прекуграничниот регион, кој вклучува административна област Кустендил од бугарска страна и Североисточното планско подрачје од северномакедонска страна. Тоа ги вклучува териториите на следниве 15 општини:

- Во Бугарија (9 општини): Бобов Дол, Бобошево, Дупница, Кочериново, Кустендил, Невестино, Рила, Сепарева Бања, Трекљано.
- Во Северна Македонија (6 општини): Крива Паланка, Кратово, Ранковце, Куманово, Липково и Старо Нагоричане.

Методите за работа вклучуваат далечинско испитување на достапните извори на информации во Бугарија и Северна Македонија: планови за развој на општината, постојни програми за развој на туризмот, веб-страници на разни организации и институции, развој на проекти, итн .; консултација со клучните засегнати страни во областа; посети на лице место за верификација и целосна информација, како и спроведување на стручна проценка за потенцијалот на специфични места за

културно наследство за развој на туризмот и, соодветно на тоа, да бидат вклучени во оваа стратегија.

АНАЛИЗА НА СУШТИНАТА, КАРАКТЕРИСТИКИТЕ И ВАЖНОСТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО ВО ЦЕЛНИИОТ ПРЕКУГРАНИЧЕН РЕГИОН. УЛОГА НА КУЛТУРНИОТ ТУРИЗАМ ВО РАЗВОЈОТ НА ПРЕКУГРАНИЧНИОТ РЕГИОН.

СИСТЕМ ОД КУЛТУРНИ РЕСУРСИ ВО ЦЕЛЕВИОТ ПРЕКУГРАНИЧЕН РЕГИОН

Опишаниот погоре прекуграничен регион е многу богат со културни ресурси од сите видови, историски и современи. Бидејќи фокусот на оваа стратегија е создавањето на средина за развој на туризам, при описот на системот од ресурси се земени во предвид претежно оние, кои што имаат реален туристички потенцијал.

Културно-историски ресурси

А. Археолошки објекти

Камени длабнатини, село Бабинска Река, општина Бобов Дол

Наводно поврзани со некои тракиски култови; мошне големи длабнатини ископани во карпите во локалитетот Дуралинко близу селото. Наоѓалиштето не е проучувано досега.

Праисториска населба во локалитетот Чардако, с. Слатино, општина Бобошево.

Населбата се наоѓа на бреговите на реката Церман и датира од енеолитското доба, V – IV милениум п.н.е. Имаше археолошки ископувања на крајот од минатиот век и може да се видат пронајдоци во градската музејска колекција во Бобошево.

Доцна римска тврдина со средновековна кула, град Дупница

Локалитетот е познат меѓу локалното население како Кулата. Тврдината е изградена во V – IV век п.н.е. на рид кај бреговите на реката Церман. Според локалната легенда, тврдината имала најмалку 5-6 кули. Наоѓалиштето било напуштено во XII в. н.е., иако една локална легенда кажува за одбраната против Османлиите и последователното уништување на утврдувањето. Овде може да се најде и костурница од околу 1200 бугарски војници во Балканските војни. При ископувањата во периодите 1993-95 и 2009-12 г. се откриени многу драгоцените артефакти. Еден одреден културен споменик е во процедура на добивање статус на „национална важност“.

Рана христијанска базилика со средновековна црква, с. Червен Брег, општина Дупница

Од 2019 година, локацијата има статус културен споменик со национална важност. Базиликата го носи името Св. Спас и датира од периодот IV – VI век н.е. Била дел од манастирски комплекс и е уништена во земјотрес. Денес на тоа место може да се види доцен средновековен замок изграден врз остатоците од постариот. Во близина има означена некропола и населба што постоела од доцната римска епоха па сè до средниот век.

Неолитска населба во с. Мурсалево, општина Кочериново

Многу специјално наоѓалиште од периодот VII – V милениум п.н.е којашто покрива област од над 20 декари на бреговите од реката Струма. Била извонредно голема населба за своето време; заведени се повеќе од 60 градби. Она што овде е многу специјално е постоењето на урбанистичко планирање во изградбата на куќите и улиците.

Тврдина „Пауталиа“, гр. Кустендил, општина Кустендил

Споменик на културата од национално значење. Датира од крајот на 4-ти-почетокот на 5-ти век после н.е. Претставува цитадела на римскиот град Пауталиа. Тој постоел до средниот век и падот на овие земји под Османлиска власт. Тврдината е со површина 2,21 ха (117 X 175 м); има 14 кружни, триаголници и

четириаголни кули и две порти. Главната порта се наоѓа на источниот ѕид, близу до главниот пат. Сидовите на тврдината се со дебелина од 1,6 до 3 м и веројатно се били високи и до 10 м, соодветно 12 м кај кулите. Извршена е реконструкција на објектот, со помош на проектот на општина Кустендил.

Римски терми, гр. Кустендил, општина Кустендил

Археолошки споменик од национално значење од 2-3 век од н.е. Се претпоставува дека термите се биле дел од поголем комплекс, нарекуван Асклепион. Нивната површина е 3000 кв.м, со правоаголна форма. Истражени се 9 простории, од кои 6 се експонирани. Сите тие се поврзани со водопреносен систем, нарекуван хипокауст, кој снабдува од топли минералните извори. Подовите и ѕидовите се били обложени со мермерни плочки, на места со базени и ниши. Термите се втори по големина, откриени во Бугарија и по однос на градежни техники и внатрешна организација едни од најинтересните.

Античко тракиско светилиште наречено Крст, г. Рила

Всушност се наоѓа надвор од градот, но е во негова близина и е поврзано со многу локални легенди и митови; повеќето се за ритуали (вклучително жртви на боговите) изведувани од тракиски свештеници во време кога римската населба Спортела стоела на местото на денешниот град Рила. Во околината се откриени пронајдоци од истиот период, главно грнчарски производи. Легендите се поврзани и со околните карпи на Коњаникот и Пчелата, и конечно со постоењето на свет извор, лековити камења и друго.

Праисторско наоѓалиште во локалитетот Кременик, г. Сапарева Бања

Датира од VI милениум п.н.е. и ги покрива периодите на раниот неолит, бронзеното и железно доба, па сè до средниот век. Многу пронајдоци се изработени од керамика, како разни грнчиња, тегови за вертикални разбои, мали антропоморфни и зооморфни фигури итн.

Римскиот град Германеја, г. Сапарева Бања

Голем за своето време и напреден тракиски и римски град што постоел на местото на денешна Сапарева Бања на крајот од I милениум п.н.е и почетокот од I милениум н.е. Познато е дека градот додатно се проширил и утврдил во VI век н.е., но набргу потоа бил пробиен и се населиле словенски племиња. За време на османлиското владеење, Германија била само мало фармерско село. За жал, денес се гледа многу малку од античкиот град на површината, иако е назначен за Културен споменик од национална важност.

Средновековна тврдина во с. Драгојчинци, општина Треклијано

Се наоѓа на околу 650 м. од селото во локалитетот Кулата, таканаречена поради единствената преостаната градба од старата тврдина, имено, една правоаголна кула. Може да се забележат траги од ѕидовите на тврдината, изградени од гранит и гнајс. Во близината имало населба со ранохристијанска базилика и други градби што се сега уништени. Тврдината била многу добро заштитен со оглед на тоа дека била непристапна од три страни поради стрмни падини и можело да ѝ се пристапи само од северозапад, каде што имало шанец.

Локалитет „Дрезга“, с. Лопате, општина Липково

Некропола од римско време, позната по натпис, со патничка и гранична станица, пронајден на местото. Има траги и од покасно присуство, во текот на средниот век. Пронајдени се злато и друг накит, керамички и стаклени садови.

Локалитет „Кисела вода“, близо до с. Липково, општина Липково

Недоволно истражен објект, оттаму потекнуваат т.н. „липковски мумии“, погребени од касниот елинистички период, во кои телата во дабовите ковчези се исклучително добро сочувани. Првите три гробници, пронајдени во време на изградбата на патот за Липково во 1957 година се опишани и потоа погребани од страна на работниците, никогаш повеќе не се откриени. Археолошките екипи повторно праваат обид во 1963 година, тогаш е откриен погреб на возрастен маж, но „мумијата“ е во лоша состојба, поради лошото третирање уште од почетокот. Се

тврди, дека малку покасно се откриени уште три, но се однесени за истражување во Белград, а потоа им се губи секој траг.

Локалитет „Големо градиште“, с. Коњух, општина Кратово

Тоа е најголемата населба, која датира од 6 век н.е. во североисточниот дел на Северна Македонија, со површина од 17 ха. Најдобро истражена е акрополата на градот, од која можат да се гледат улици, резервоари и разни згради. Најинтересни се малите монашки ќелии, исклепани во карпите. До сега се откриени и четири цркви, од кои три датираат од шести век, а едната од 9-11 век, со втор дел на изградба од 14-16 век. Двете од нив се добро истражени- Ротонда и Епископската базилика. Црквата „Св.Ѓорѓи“ е ставена под законска заштита.

Локалитет „Писан камен“, с.Шлегово, општина Кратово

Камени монашки ниши, со трагови од фрески, каде што локалните жители доаѓат да ја поминат ноќта во надеж дека ќе бидат излечени од различни болести.

Локалитет „Цоцев камен“, с.Шопско рударе, општина Кратово

Објектот датира уште преди 2000 години и претставува огромна стена со неколку пештери, во која се пронајдени остатоци од палеолитски живеалишта. Се смета, дека во Палеолит е постојала населба на местото. Во Железното време се смета дека е постојал храм, посветен на Богот на виното, Дионис. Ова го докажуваат трите камени чаши, пронајдени во пештерата на второто ниво, кои се типични за ритуали, поврзани со виното и грозјето. Над пештерата е зачуван еден мал камен базен, кој се е полнел со вода во различни периоди од годината, со ритуални цели.

Објектот е бил ограден, со утврдени порти и опсерваторија. Во задниот дел се зачувани примероци на ѕидни цртежи. Месноста е под заштита на државата.

Локалитет „Црквиште-Рамниште“, с.Клечовце, општина Куманово

Недовлно истражен и откриен објект, според натпис пронајден на местото, се претпоставува, дека е бил римска гранична станица „Визианум“. Делумно е откриена базилика од 6 век од н.е., има и некропола.

Локалитет „Градиштето“, с.Опила, општина Ранковце

Доцноантичка тврдина, која се наоѓа во близина на римски трговски пат, со простории за живеење, тунели и ниши, исклепани во карпата, се претпоставува дека датира од 5-6 век од н.е. Во подножјето се откриени остатоци од складиште за вода. Во задниот дел постои обележана, но неистражена некропола. Во околината се пронајдени траги на живеалишта и разни наоди од други периоди, вклучително и од Железното време (6 век пред не).

Локалитет „Ровиште“, с.Псача, општина Ранковце

Доцноантичко населба и некропола, каде се пронајдени две важни откритија: уникатна бронзана статуа и керамичка лампа во стилот на Ефес, двете се наоѓат во Националниот музеј во Северна Македонија. Во близина има и остатоци уште од римско време- Манастириште, Градиште, Долно Лозве и Селиште.

Мегалитска опсерваторија „Кокино“, с.Кокино, општина Старо Нагоричане

Сместена на врвот „Татиќев камен“ на надморска висина од 1030 м, откриена е случајно во 2001 година. Местото се состои од вулкански карпи, процепи кои направиле времето и ерозијата. Оваа опсерваторија е користена уште во раното Бронзено време (1800 год.п.н.е) за астрономски набљудувања. Во 2010 година, локалитетот е објавен за културно наследство (споменик на културата) од важно значење.

„Костоперска карпа“, с. Младо Нагоричане, општина Старо Нагоричане

Импозантна базалтна карпа, нарекувана уште Жеглиговски камен, прогласен за споменик на културата. Местото е населувано од времето на Неолит до доцниот Средновековен период. Со истражувања, направени со сонда, на ридот се пронајдени живеалишта од Енеолитот, заштитен сид, ранохристијанска базилика од

6 век и гробници од 4-6 век, кои се користени повеќе пати во времето и од кои се изведени некои многу интересни откритија. Истражувањата не се завршени.

„Градиште“, с. Пелинце, општина Старо Нагоричане

Недоволно проучен и откриен објект од Бронзеното време (3-2 илјадалетие п.н.е.), каде е утврден единствениот ритуален локалитет или светилиште од тој период во Северна Македонија. Постои и населба од покасен период, во Железното време (околу 8 век п.н.е).

Б. Архитектонски локалитети

Саат-кула, град Дупница

Изградена во 1782 година како одбранбена кула со 4 отвори за битка. Меѓу 1790 и 1800 г. била претворена во саат-кула по наредба од локалниот османлиски владетел. Обновена во 1979 г., и во 1993 г. механизмот на часовникот беше заменет и модернизирани.

Град Ќустендил, општина Ќустендил

Ќамија „Ахмед бег“- споменик на архитектурата и културата од национално значење од 15 век. Според некои изввори изградена е врз остатоците на постар христијански храм, нарекуван „Света Недела“. Ќамијата е реконструирана и проширена во 1734 година. Денеска, оригиналниот екстериор може да се види само во зачуваната аркада, над влезот со три помали куполи. Надворешните ѕидови се украсени со тули, типично за средновековната бугарска архитектура. Во моментот, зградата се користи за повремени изложби на Регионалниот историски музеј на Ќустендил.

Дервиш бања- споменик на архитектурата и културата од национално значење од 1556 година. Бањата е активно користена во период од 400 години се до 1992 година. Таа е една од девет слични бањи, кои се наоѓаат на територијата на општина Ќустендил. Два камени натписа, на фасадата-16004 и 1835 година- се претпоставува дека покажуваат датумите на рестаурацијата на зградата. Објектот

е целосно обновен во 2005 година и е дел од Националниот архитектонско-историски резерват „Пауталија-Велбужд-Ќустендил“, од 1977 година.

Пиркова кула- споменик на архитектурата и културата од национално значење, кој датира од крајот на 14 и почетокот на 15 век. Името потекнува од грчкиот збор „пиргос“, кој означува „кула“. Кулата е претежно правоаголна, со големина 8,25 x 8,35 м. и со висина 15 м. Приземјето е користено како складиште.Првиот кат има влез од северната страна, огниште за затоплување, две ниши и два канала. Вториот кат е исто така користен како живеалиште, има огниште, две ниши и канали. Третиот кат е имал заштитна функција. Според специалистите, Пирковата кула е извонреден пример за архитектурата на средновековниот град Велбужд. Обновена е во 2009 година.

Меѓу значајните архитектурни споменици во град Ќустендил се исто така и Чифте Бања (стара турска бања, најпрвин изградена во 1489 година врз остатоците на римскиот Асклепион, денешната зграда датира од 1910 година) и џамијата „Фатих Султан Мехмед“ (изградена во 1531 година со многу специфична архитектура). Интересен е и Железниот мост на река Банштица, познат уште како Женски мост, заради четрите бели камени скулптури на убави жени.

Кадин мост, с.Невестино, општина Невестино

Архитектурен споменик од национално значење, изграден во 1470 година. Импазантниот мост на река Струма е долг 100 м. и има 5 арки, најголемата се наоѓа во средината. Изграден е од огромни камени блокови и покриен со гранитни плочи. Во секоја од потпорните конструкции е оставен по еден „прозорец“ за да може реката да поминува, кога водата е висока. Гранитната плоча на источната страна, покажува годината на изградба и името на Исак Паша, кој наредил изградбата. Мостот е многу убаво осветлен ноќе и е уште пораскошен.

Кварт Бабинско Маало, град Рила

Комплекс од зачувани ренесансни урбани куќи, вкупно 27, назначени за културни споменици. Во минатото ова биле домовите на калуѓерките од манастирот Орлица

(види подолу). Комплексот вклучува и ќелијно училиште од 1830 г. и гробиштата на црквата Св. Архангел Михаил.

Град Кратово, општина Кратово

Споменик на културата, под заштита на државата. Кратово се често нарекува „музеј под отворено небо“ и „град на кули и мостове“. Во центарот на градот се наоѓа познатата Ајдучка Чаршија со многу трговски и занаетчиски дуќани и мали странични улички (сокаци). Локалните мајстори се нуделе керамички и метални производи, кројачки, чевларски и други услуги, изработки на седла за коњи и др. Денеска се сочувани шест од некогашните тринаесет камени кули. Се верува дека сите се били поврзани со подземни тунели, но до ден денешен не се пронајдени. Кулите се били користени од локалните отомански владетели, но по напуштени по Ослободувањето. Денес, тие ги носат имињата на своите последни жители: Симикева, Златкова, Срезка, Крстева и Ацикостова кула, како и Саат-кула (Часовникова кула). Во градот има 12 моста, најпознатиот е Радин мост. Традиционалната архитектура е представена и со многу други згради, меѓу кои се: Сарај-куќа, Бадикова куќа, Стариот турски амам, Турскиот затвор и др.

Град Крива Паланка, општина Крива Паланка

Во стариот Градски центар, во Старата чаршија, се сочувани околу 30 индивидуални примероци на традиционалната архитектура, но сите се во многу лоша состојба. Сепак, основните елементи на оваа архитектура се видливи, долниот спрат е од камен, а горниот е дрвен со сидови од тули.

Мемориал „Зебрњак“, близо до гр. Куманово, општина Куманово

Голем споменик, изграден од базалт и бетон во 1937 година, на местото на твр. Кумановска битка во Првата балканска војна, во слава на загинатите во битката. Покасно е високата кула срушена, денеска стои само основата, која е импресивна.

В. Верски објекти

Црквата Св. Теодор Тирон. с. Новоселване, општина Бобов Дол

Изградена во периодот 1860-69 г.; муралите ги изработиле сликари од уметничкото училиште „Самоков“ и денес се во мошне лоша состојба. Украсната резба има голема уметничка вредност.

Средновековен манастир, с. Голема Фуча, општина Бобов Дол

Се наоѓа во локалитетот Манастиро (Манастир) вили Црквиштето (Црква). Денес може да се видат само рушевини и фрагменти од насликаните сидови на манастирската црква. Нема пишани документи; локалните легенди велат дека комплексот бил мошне голем и важен во минатото.

Манастирот во селото Горна Козница, општина Бобов Дол

Се наоѓа во планината над селото; денес се останати главно рушевини. Се верува дека манастирот датира од периодот XVI- XVII в., а фрагментите од црквата пронајдени на самото место покажуваат дека била преубаво украсена. Во општината постои и Ајазмо (свет извор) за кој тврдат дека лекува очни болести.

Руенскиот манастир Св. Јоан Рилски, с. Скрино, општина Бобошево

Нов и активен манастир, изграден во периодот 1995-2002 г., со развој на литературни активности. За време на изградбата се пронајдени остатоци од два христијански храма, како и паганско светилиште.

Црква Св. Богородица, град Бобошево

Изградена во периодот 1851-1862 г.; од особена вредност се муралите насликани од познатиот бугарски уметник Станислав Доспевски и неговите браќа. Градбата е трикорабна базилика, изградена од камен и тули, мошне впечатлива и пространа за своето време. Назначена е за културен споменик.

Црква Св. Анастасиј, град Бобошево

Се верува дека црквата е од доцниот среден век, веројатно од самиот крај на XVI век, но нема точен датум. По градењето на црквата Св. Богородица, оваа останало како црква со гробишта; градбата мала и еднокорабна, со една апсида. Проширена

во XVIII в. и првата третина од XX в., денешните мурали имаат потреба од реновирање. Црквата е назначена за архитектонски и уметнички споменик на културата од национална важност.

Црква Св. Илија, град Бобошево

Изградена во 1678 г., и ова е еднокорабна камена црква со една апсида. Има два слоја мурали, делумно сочувани – постариот слој е од времето на изградбата на храмот, и подоцнежниот е од XIX в. Културен споменик од национална важност.

Црква Св. Тодор, локалитет Селиште близу градот Бобошево

Постојат несогласувања околу тоа кога е изградена црквата; повеќето експерти веруваат дека датира меѓу XII и XIV в., но некои мислат дека е порано, од IX в. Камена црква со куполи со крстови и полукружна апсида, внатре има два слоја мурали, и повторно има несогласувања за нивното датирање. Понискиот веројатно датира од времето на изградбата на црквата, а вториот е можеби од XVII в. Во 60-тите години од минатиот век, црквата беше „спакувана“ во дрвена обвивка со цел да се заштити додека не дојде време за нејзина реставрација. Ова сè уште се нема случено и храмот е во многу лоша состојба и покрај фактот дека е назначен за културен споменик од национална важност.

Бобошевскиот манастир Св. Димитар, планина Руен, општина Бобошево

Нефункционален манастир од IX-X в., реновиран во XV век. Од стариот манастир е останата само црквата со своите вредни мурали, поради коишто е назначена за архитектонски и уметнички споменик на културата од национална важност. Овој комплекс вклучува складишни простории, кујна, фармерски градби, воденица, направа за правење ракија (ракија е силен балкански алкохол) и друго. Самата црква е мала и еднокорабна со полукружна апсида. Целосно е украсена со мурали од XV в, дела на сликари од Охридската уметничка школа.

Црква Св. Петка, с. Вуково, општина Бобошево

Се претпоставува дека црквата е изградена во почетокот на XVI в. и насликана на крајот од истиот век. Мала еднокорабна камена градба со една апсида. Реставрирана е во 80-тите години на XX в. Муралите чишто автори се непознати се вбројуваат во најдобрите примероци на бугарската религиозна уметност од доцниот среден век. Поради нив, црквата е назначена за уметнички споменик на културата од национална важност.

Црква Св. Никола, с. Вуково, општина Бобошево

Се наоѓа во мала, едвај пристапна клисура близу селото. Многу слична на црквата Св. Петка во поглед на архитектурата и датирањето, но муралите внатре се насликани од друг уметник или уметници. И оваа црква е назначена за уметнички споменик на културата од национална важност, но не е добро одржувана; покривот е во многу лоша состојба, а некои од бесценетите мурали веќе се загубени.

Црква Св. Никола, град Дупница

Изградена во 1844 г., наводно врз остатоците од еден постар храм од XIV в. Архитектонски споменик на културата, трикорабна базилика со внатрешни куполи. Значаен е резбаниот иконостас којшто самиот е уметнички споменик на културата. Некои од муралите се дело на сликари од уметничките школи Дебарско и Самоков.

Цамија Тјурмето, град Дупница

Датира од крајот на XV – почеток на XVI в., изградена врз рушевините на постар христијански храм. По ослободувањето од османлиска власт е користена како затвор и археолошки музеј; во моментот се користи како сала за изложни. Заедно со Околинската куќа во близината (поранешна турска општина, исто така соба за изложби), назначени се за локални споменици на културата.

Црква Покров Богородичен, град Дупница

Изградена во 1816 г. интересен факт е дека дозволата за градба била одобрена 20 години подоцна, и затоа црквата е полузакопана во земјата, и работеле на неа воглавно ноќе. Во 1874 г. е изграден општински центар (Читалиште) до црквата;

таму може да се најде и старото училиште и работилницата за свона. Камбанаријата е изградена во 1926 г., кога црквата е реновирана. Значајна е и комеморативната плоча на локалните жители кои загинале во Балканските војни, вградена во ѕидовите на камбанаријата.

Црква Св. Великомаченик Георги Победоносец, град Дупница

Изградена во периодот 1888-1895 од локалното население; во чест на 108 годишнината, изработена е сликата на Св. Георги над главниот влез. Најинтересни се дванаесетте големи (2x1 метар) икони на иконостасот, донесени од Киев, Украина, и се единствени од својот вид во Бугарија.

Црква Св. Никола, с. Червен Брег, општина Дупница

Изградена во 1874 врз рушевините на еден постар храм. Од неа сега е останат светиот извор (Ајазмо) за чијашто вода тврдат дека е лековита. Муралите внатре имаат некаква уметничка вредности, особено оној што го покажува „Крштевањето на цар Борис“.

Црква Св. Никола, с. Тополница, општина Дупница

Изградена во 1856 г. од камен. Интересни се и муралите на западниот надворешен ѕид и внатре во храмот, како и резбаниот иконостас со зачуваните оригинални икони.

Црква Св. Прокопиј, село Стоб, општина Кочериново

Првата црква на тоа место е изградена во 1393 според една камена плоча зачувана од него, и потоа засидна во поновиот храм од 1860 г. Првобитно се наоѓала во ридот покрај селото, но потоа е преместена камен по камен до сегашната локација. Еднокорабна градба и единствената бугарска црква што го носи името Св. Прокопиј, најпознат како заштитник на нововенчаните.

Епископска црква „Успение Богородично“, со манастирско ќелијно училиште, гр. Ќустендил, општина Ќустендил

Архитектурен, уметнички споменик од национално значење од 1816 година. Изграден е на местото на средновековната црква „Свети Никола“. Трикорабна едноапсидна псевдобазилика со дрвен покрив. Во 1883 година додадена е правоаголна камбанарија, северно од црквата, со висина од 10 м. Во 1933 година се додадени и два нартекса (припрати) од север и запад, заедно со свеќници и костурница. Голема важност имаат портите на женскиот оддел од 16-17 век и некои икони од 19 век, изработени од претставници на Банската уметничка школа. Старото монашко училиште, изградено во 19 век, во јужниот дел на дворот, денеска е обновено и се користи за различни културни манифестации.

Црква „Света Мина“, гр.Ќустендил, општина Ќустендил

Првично е изградена во 1859 година, постарата црква е трикорабна псевдобазилика, дел од манастирскиот комплекс со подземен параклис и со свет извор. Во 1934 година покрај старата црква е изградена нова, користејќи ја катедралата „Св.Александар Невски“ како модел. Зградата е импресивна, на два спрата и многу богато украсена.

Црква „Свети Димитар“, град Ќустендил, општина Ќустендил

Изградена е во 1864-65 година и освен незината прекрасна местоположба во зелен парк, вредни се и некои од нејзините икони, дела на уметник од Самоковската уметничка школа.

Манастир „Свети Лука“, с.Граница, општина Ќустендил

Споменик на културата со локално значење од 10 век. Манастирската црква е еднокорабна апсидна зграда без купола. Камбанаријата е изградена во непосредна близина, како и монашките простории, во дворот има чешма. Манастирот е многу пати уништуван и конечно обновен во средината на 20 век. Празникот на манастирот се слави на 18-ти октомври.

Црква „Света Троица“, село Ѓуешево, општина Ќустендил

Позната уште како Костница, црквата е изградена во 1930 година, со цел одавање на почит на бугарските војници и офицери, загинати во време на војните од почетокот на 20 век.

Црква „Свети Теодор Тирон“, село Согољано, општина Ќустендил

Еднокорабна црква, изградена во 1834 година, врз остатоците на постар храм. Интерес представува иконостасот (распоредот и самите икони).

Црква „Свети Петар и Павел“, село Преколница, општина Ќустендил

Изградена е во 1848 година и претставува трикорабна базилика со врежан иконостас. Во дворот се сочувани остатоци од поранешно манастирско ќелијно училиште и печка.

Црква „Свети Никола“, с. Слокоштица, општина Ќустендил

Мала црква (еднокорабна, едноапсидна) со неколку слоја фрески, касно-средновековни, од период на преродбата и некои од почетокот на 20 век.

Светилиште на Свети Иван Рилски, с. Грбина, општина Ќустендил

Тоа всушност е пештера, во која според локалните извори светецот Иван Рилски живеел некое време како пустиник. На ѕидот на пештерата има натпис, кој датира од 12 век. Секоја година на 19 октомври (Ден на Св.Иван Рилски), се слави верски празник.

Црква Св. Архангел Михаил, с. Горановци, општина Ќустендил

Не е познато кога точно е изградена првата црква на тоа место (околу 2 км. северно од селото). Сепак, се претпоставува дека првата црква е уништена во XII в., и потоа одново изградена некаде во XIII в. Познато е дека во XVI в. храмот бил дел од помал манастирски комплекс. Контроверзно е и датирањето на муралите – некои експерти го наведуваат XIV в., други, пак, - XVI в. Градбата е мала и камена,

еднокорабна со една апсида. Назначена е за уметнички споменик на културата од национална важност.

Црква „Свети Архангел Михаил“, с.Ваксево, општина Невестино

Изградена е 1863 година од камен. На север и запад се оформени две врежани порти во камени аркади. На западната страна е формирана друга аркада на кровниот корниз. Црквата е прогласена за споменик на културата.

Црква „Света Ана“ (Јана), с.Смоличано, општина Невестино

Изградена е врз остатоците на средновековна црква со карпеста ниша, во која има мал водопад и свети извори (ајазма). Во 1888 година е реновирана, осликана од познат локален уметник. Декорацијата на иконостасот е многу специфична и вредна.

Црква „Света Троица“, село Раково, општина Невестино

Црквата е изградена во 1884 година, како трикорабен храм, со дрвени столбови и тавани. Многу вредни се фреските, дело на локален уметник, и една многу голема слика на западната фасада, која ја покрива целата. Поради неа, црквата е прогласена за споменик на културата.

Рилскиот манастир Св. Иван Рилски

Ова е духовниот и туристички симбол на Бугарија, а Иван Рилски е меѓу најобожаваните бугарски светци на сите времиња. Тој е основач на манастирот, некаде во првата половина на X век. Оттогаш наваму, местото отсекогаш било центар на писменоста и духовноста, и чест ѝ укажувале сите бугарски, подоцна дури и османлиски владетели. Во периодот 1334-35 г. е изграден одбранбен ѕид околу манастирот, плус црква и кула во дворот, сите финансирани со донација од локалниот владетел Хрељо Драгонвол. Денес може да се види само кулата од тој период што го носи името на донаторот – Хрељова кула, висока 23 м., на 5 ката, со малата капела Преображение Христово на последниот кат, а манастирското своно е додадено во 1844 г. Денешната црква Рождество Богородично е изградена на

местото на средновековната во 1834 г. и потсетува на црквите од Атос по својата архитектура и дизајн. Насликана е од најдобрите бугарските уметници од тоа време. Мораме да ја споменеме и црквата со костурница Воведение Богородично во нејзина близина, со коските од сите монаси што некогаш живееле во манастирот. Не е познато кога е точно изградена, но муралите и дрворезбите датираат од XVIII в. Манастирот е споменик на културата од национална важност и дел од УНЕСКО-списокот на светски наследства.

Гробот на Св. Иван Рилски, Рилски манастир

Остатоците од светецот се преместувани неколку пати во текот на историјата, но на местото за коешто веруваат дека му бил првобитниот гроб, близу адиската пештера кадешто живеел пред да го основа манастирот, изградена е црква уште во 1746 г. Во 1820 г., денешната црква е изградена на истото место под името Успение на Св. Јован Рилски. Во близина е т.н. Нов Ермитаж со црквите Св. Лука и Покров Богородичен.

Женскиот манастир Орлица на Рилскиот манастир

Се наоѓа на самиот пат кон Рилскиот манастир близу градот Рила. Се претпоставува дека е изграден во XIV в. Има складишни и додатни простории; интересна е црквата на Св. апостоли Петар и Павле, изградена и насликана во 1478 г. Делови од овие стари мурал сè уште се видливи на некои места, иако целата црква била одново насликана во 1863 г. од сликарот Никола Образописов од Самоковата уметничка школа. Од оваа година Женскиот манастир постои во својот сегашен облик.

Манастир Пчелина на Рилскиот манастир

Се наоѓа на околу 4 км. источно од манастирот. Има заедничка спална соба и мала црква Св. Успение Богородично од крајот на XVIII в., многу слична на црквата на женскиот манастир Орлица во архитектурата и уметноста.

Гробишна црква Св. Архангел Михаил, г. Рила

Датира од XII- XIII в. и е меѓу неколкуте храмови со куполи со крст вметнати во квадрат во Бугарија. Старите мурали од тој период се скриени под подоцнежен слој ренесансни слики. Поради нив, црквата е назначена за уметнички споменик на културата од национална важност. Во двориштето е изградено првото ќелијно училиште во регионот во 1830 г. И двете се дел од архитектонскиот комплекс на Бабинско Маало од преродбениот период.

Црква Св. Никола, г. Рила

Изградена во 1885 г. Интересен е и реткиот примерок на средновековен вез од видот Епитафос. Може да се види и бискупскиот престол на црквата Св. Архангел Михаил, даден како донација во 1819 г.

Црква Св. Никола, град Сапарева Бања

Датира од XII-XIII в, реновирана во 1937. Градбата има куполи со крстови и полукружна апсида; муралите се само делумно зачувани. Во XIX в. е откриена близу темелите на еден поголем храм, што на експертите им дало причина да веруваат дека денешната црква била, на пример, капела соседна на поголемата. Назначена е за културен споменик од национална важност (уметнички, архитектонски и градбено).

Црква Св. Четириесет маченици, град Сапарева Бања

Изградена во 1859 г., трикорабна камена градба со широка полукружна апсида. Насликана е малку подоцна, во 1878-79 г. Вреден е резбаниот иконостас со икони насликани од Станислав Доспевски. Многу ации доаѓаат овде само за да ја видат чудесната икона на Богородица.

Манастирот Св. Стефан, г. Сапарева Бања

Единствениот бугарски манастир со името на овој светец, се наоѓа на издолжена тераса на бреговите на р. Џерман, и опфаќа храм, складишни простории и капелата Св. Стилијан Пафлагонски со свет извор, Ајазмо. Датира од времето на Второто

Бугарско Царство. Локалното население вели дека околу 30 монаси живееле овде во минатото и местото било развиен литературен центар.

Манастирот Покров на Пресвета Богородица, с. Резилово, општина Сапарева Бања

Активен женски манастир од раниот XX в. со докази за постоечки постари религиозни локации. Има црква, складишни и фармерски градби; по патот се наоѓа светиот извор, Ајазмо, и капелата Св. Дух. Празникот на манастирот е 1 октомври.

Црква Св. Никола Летни, с. Резилово, општина Сапарева Бања

Изградена во 1806 г. на местото на постар храм, докажан со помош на одредени археолошки пронајдоци. Се вели дека бугарскиот апостол на слободата, Васил Левски, доаѓал овде кога ја посетувал областа.

Манастир Св. Архангел Михаил, с. Сапарево, општина Сапарева Бања

Датира од втората половина на XV в.; денес можеме да ја видиме само црквата со мурали од истиот период. Црквата е проширена и реновирана во периодот на национална преродба (1863). Реновирана е неколкупати после тоа, последен пат во 1997 г. кога се додадени уште градби со идејата за реставрација на манастирот. Сепак, и натаму е неактивен.

Црква Успение на Св. Богорица, с. Сапарево, општина Сапарева Бања

Изградена во периодот 1861-1864 г., и целата историја е обвиеана во легенди и митови, почнувајќи со поставувањето на градилиштето од страна на ангели што се појавиле во сонштата на еден локален жител; завршувајќи со добивање на дозвола од Султанот со лекување на неговата сакана жена. Црквата е изградена на рид и има камбанарија и саат. Резбите и иконите се дело на сликар од уметничката школа Банско.

Црква Св. Јован Богослов, с. Овчарци

Црквата е изградена во 1881 г. и преставува одличен примерок на архитектонската, градбена и уметничката традиција на Дебарската уметничка школа. Од друга

страна, дел од иконите се примероци од Самоковата уметничка школа. Одредена вредност има и резбаниот иконостас. Куполата е додадена подоцна во 1960 г. Овде постоела постара црква, како и ќелијно училиште.

Црква од доцниот среден век, село Габрешевци, општина Треклијано

Црквата не е прецизно датирана; се наоѓа на селските гробишта. Мала еднокорабна градба со полукружна камена апсида. Речиси уништена, зачуваната висина на сидовите е до 1.7 метри.

Црква од доцниот среден век, село Чешлијанци, општина Треклијано

Како и претходната црква, не е точно датирана. Храмот се наоѓа на гробиштата во соседството Вишорица. Мала еднокорабна црква со една апсида изградена од камен и кал. Полууништена, зачуваната висина на сидовите е до 1 метар.

Црква Св. Илија, село Драгојчинци, општина Треклијано

Изградена во 1884 г., мала еднокорабна градба со една апсида и ширина на камените сидови од речиси 1 метар.

Црква „Свети Георги Кратовски“, град Кратово, општина Кратово

Црквата е изградена во 1925 година, во чест на светецот- патрон и покровител на градот, Свети Георги Кратовски. Тој е роден и израснат во Кратово. На 18 години тој се спротивставил на притисоците за одрекување од својата вера и преминување во Ислам, бил осуден на смрт и спален во 1515 година. Црквениот празник е на истиот датум, во кој е и денот на Кратово- 24 февруари.

Црква „Свети Јован Претеча“, гр. Кратово, општина Кратово

Црквата е изградена од мајстор Андреј Дамјанов, велешкото подрачје, обновена е во 1836 година, тогаш е поставен внатрешниот нартекс и камбанаријата. Храмот претставува трикорабна базилика со правоаголна основа и со надворешна осумсидна апсида. Најимпозантен во црквата е дрвениот иконостас со еден голем

крст во средината и два помали од двете страни, сите украсени со дрворезби. Некои од иконите се од 19 век, а други од почетокот на 20 век.

Црква „Свети Николај Мириклијски- Чудотворец“, град Кратово, општина Кратово

Црквата претставува еднокорабна и едноапсидна градба со големина 10,50 X 5,90 X 6,80 м, изградена е од камен. Се претпоставува дека е била изградена во 17 век, уништувана и обновувана неколку пати. Во сегашниот вид е од 1884 година. Внатрешните ѕидови се зографисани, врежаниот иконостас содржи икони од 16 век. Во крајот на 18 век кон црквата е доградено училиште, уште познато како Старото училиште.

Осоговски манастир „Свети Јоаким Осоговски“, гр. Крива Паланка, општина Крива Паланка

Споменик на културата под законска заштита, се претпоставува дека е изграден во 11 век. Се верува манастирот го основал монахот Теофан, кој ги донел моштите на Свети Јоаким. Главната манастирска црква „Свети Јоаким“ е изградена веројатно во крајот на 13 век, денешната зграда е дело на мајсторот Андреј Дамјанов и е подигната во 40-тите години на 19 век. Фреските се дело на четири познати сликари. Главната црква е трикорабна базилика со 12 куполи (7 помали и 5 поголеми), изградена е од камен од с.Ранковце. Другата црква „Раѓањето на Света Богородица“, е изградена во 11 век и обновена прво во 16, а покасно и во 19 век, повеќето од муралите внатре се нови. Секоја година се одбележува манастирскиот празник на 28 август (Денот на Света Богородица), и е посетувана од стотици верници од Северна Македонија и Србија. Манастирскиот комплекс нуди услуги за сместување и храна. Има и мал информативен центар, каде можат да се купат сувенири.

Црква „Свети Димитриј“, гр. Крива Паланка, општина Крива Паланка

Претставува трикорабна псевдобазилика со отворен трем на запад и северозапад и ниска полукружна апсида на исток. Иконостасната конструкција е богато декорисана со природни, панорамни и флорални мотиви. Веднаш до храмот се

наоѓа Енгеровата куќа, каде што е отворено првото црквено училиште во 1817 година. Има една интересна легенда, за изградбата на црквата и нејзиниот ктитор Давид Јереј, кој добил дозвола да издигне црква, голема како кожа од вол- тоа тој и направил, но нарезал кожата на ленти и ги врзал на јаже долго 75 м.

Црква „Св. Никола“, с.Градец, општина Крива Паланка

Црквата е изградена во 1857 година, претставува еднокорабна градба со внатрешни столбови. Некои од иконите се насликани во 1869 година, а фреските се од 1867 година и се дело на уметник од дебарската сликарска школа, Црквениот празник е денот на Свети Никола.

Постница на Свети Јоаким Осоговски, с.Градец, општина Крива Паланка

Според биографијата на Св.Јоаким Осоговски, тој живеел кратко на тоа место во втората половина на 11 век. Денеска тука се наоѓа споменик на светецот, како и сцена за различни културни манифестации.

Црква „Свети Никола“, с. Трново, општина Крива Паланка

Манастирска црква, со еднокорабен тип на градба со полукружна апсида. За изградбата на црквата се познати две можни години- 1505 и 1605 година. Во 19 век е дограден затворен трем со два влеза, од западната страна и отворен – од јужната страна. Од фреските значајно е да се спомене „Раѓањето на Христос“ , ликовите на Св.Никола, Св.Св.Теодор Тирон и Теодор Стратилат, Св. Јоаким Осоговски и др. Во иконостасот се интересни композициите и седумте икони.

Црква „Св.Теодор Тирон“, с.Конопница, општина Крива Паланка

Црквата има многу интересна архитектура, нетипична за нашето подрачје, туку повеќе за некои подрачја во Азија. Има рамнострана конструкција со камени сидови и купола, направена од слама и покриена со плочи од варовик. Според легендата, градежните планови биле донесени од мајстори-сидари, кои во тоа време изградиле слична црква во Румунија. Интересни се иконите од иконостасот,

насликани во 19 век. Црквата е позната и со ритуалот, познат како „невестинско поклонење“, опишан подолу.

Црква „Свети Никола“, гр. Куманово, општина Куманово

Изградбата на црквата е започната во 1843 година, од страна на познатиот мајстор Андреј Дамјанов од село Папрадиште, блиску до град Велес, а завршена во 1851 година. Црквата е трикорабна монументална градба, со просторни тремове со аркади, со камбанарија над нартексот. Внатре има галерии, една од нив служи за изложба на икони. Репрезентативен е голем иконостас со царски двери во резба и голем позлатен крст. Вниманието заслужуваат иконите, насликани од познатиот зограф Димитар Папрадишки од 1937-38 година.

Црква „Света Троица“, гр. Куманово, општина Куманово

Црквата е изградена во 1902 година, по иницијатива на приврзаниците на Српската Патријаршија, затоа насликаните ликови внатре се претежно на српски светци. Близу до црквата изградено е и патријаршиско училиште.

Ески Џамија (Старата Џамија), гр. Куманово, општина Куманово

Џамијата е изградена 1532 година, во тогашната турска махала на Куманово- Орта бунар. Малку покасно во близина се изградени конак и затвор. Татар Синан Бег е вистинското и име, а воедно тој бил и главниот дарител на градбата. Единственоста на џамијата е во уметничките декорации на натпозорниците и на главниот влез по надворешниот дел на фасадата.

Црква „Успение на Пресвета Богородица“, с. Матејче, општина Куманово

Црквата е изградена околу 1350 година, претставува петокуполна градба со основа на форма на впишан крст, пример за доцновизантијски црквен споменик. Кон неа има кеменен манастирски комплекс, кој датира од 14 век. Фреските во црквата претставуваат најголемата сочувана композиција од тој вид во Северна Македонија, кој датира од истиот период. Сликите од горниот дел на ѕидовите се уништени од времето, но сочуваните подоле покажуваат прекрасната внатрешна

осликана декорација. Едни од најважните ликови се тие на царица Елена и цар Урош, со кои најчесто се поврзува црквата.

Цамија „Халид Ефенди“, с.Слупчане, општина Липково

Изградена е во 1415 година, обновувана многу пати, а последниот пат во 1994 година, тогаш е обновено и минарето.

Црква „Свети Никола“, с.Опила, општина Ранковце

Црквата е изградена во 1853 година, што може да се види од натписите на западниот ѕид. Претставува еднокорабна градба со полукружна апсида и отворен трем на запад, а делумно и на југ. Од влезот, нагоре водат скалила, што е многу ретко за црквите од Османлискиот период. Од градежните материали претежно е користен камен и тули.

Црква „Свети Ѓорѓи“, с.Петралица, општина Ранковце

Се смета дека црквата датира од 17 век, иако била обновена во 19 век. Денешната внатрешна декорација е била направена во тоа време, во 1886 година, но насекаде можат да се видат траги од постари живописи. Од голем значај се Царските двери, кои во моментот се наоѓат во Скопје.

Манастирска црква „Свети Никола“, с.Псача, општина Ранковце

Се смета дека црквата датира од 1355 година (осликана во периодот од 1365-1371 година), изградена е од локалниот властелин Влатко, еден од блиските луѓе на српскиот крал Душан. Изградена е од камен и тули, а надворешните ѕидови се богато украсени. Од фрските треба да се споменат нетрадиционалните ликови на Св. Јоаким и Св. Меркуриј. Во 19 и раниот 20 век, се додадени уште фрески. Манастирскиот празник е на Илинден, тогаш локалните жители организираат големи прослави.

Црква „Свети Ѓорѓи“, с. Старо Нагоричане, општина Старо Нагоричане

Се смета дека денешната црква била изградена на остатоците на постар храм (од периодот 1068-1071 г.). Во 1312-1313 храмот е целосно обновен со дарението на српскиот крал Стефан Милутин. Храмот има форма на впишан крст со пет куполи. Внатрешната декорација (фрескописот е од 1316-1318) има многу голема вредност, бидејќи се дело на сликарите на истиот српски крал- Михајло и Евтихиј и имаат голема уметничка вредност.

Црква „Света Петка“, с.Младо Нагоричане, општина Старо Нагоричане

Изградена и осликана во 1682 година. Сместена е на подножјето на твр. Костоперска карпа (огромна базалтова стена), со остатоци од населба од времето на Енеолитот, 4-то, 3-то илјадалетие п.н.е. Црквата е мала, камена, еднокорабна градба. Во 2003 година завршени се зафати за заштита на фрескописот, иако фреските се многу оштетени.

Црква „Свети Ѓорѓи Победоносец“, с.Младо Нагоричане, општина Старо Нагоричане

Според различни извори, црквата датира или од 14, или од 15 век, се наоѓа на местото на ранохристијанска базилика. Во 1864 година е обновена. Црквата претставува крсто куполен храм, со три кораба, нартексот е со поголема широчина од наосот. Фасадата на црквата е со фина преработка на камења, дури има остатоци од некоја камена декорација, внатрешната декорација е доста оштетена, со исклучок на иконостасот од 1892 година.

Забелски манастир, помеѓу селата Никуљане, Старо Нагоричане и Челопек, општина Старо Нагоричане

Се смета дека манастирската црква „Успение на Пресвета Богородица“, датира од 1330 година, но во време на турското владеење била целосно уништена. Обновена е во периодот од 1852-1856 година. Претставува трикорабен крсто-куполен храм. Комплексот вклучува и манастирски конак, кујна со трпезарија и други дополнителни градби.

Црква „Воведение на Пресвета Богородица“, с.Орах, општина Старо Нагоричане

Се претпоставува дека е изградена во 1952 година и е дел од Карпинскиот манастирски комплекс, кој вклучува и кујна со трпезарија, манастирски конак, камбанарија, придружни градби, кои денеска се наоѓа во многу лоша состојба. Црквата е еднокорабна, оригиналниот покрив е бил од камени плочи. Фреските покажуваат тесна врска со традициите на сликарството од крајот на 16 и почетокот на 17 век. Оригиналните икони од иконостасот денеска се наоѓат на други места, во Националниот музеј на Северна Македонија.

Црква „Свети Ѓорѓи и Свети Никола“, с.Орах, општина Старо Нагоричане

Датира од крајот на 16 и почетокот на 17 век. Се нарекува уште „Двојна црква“, уникатен објект, посветен на двајца светци. Влезовите во црквата се одвоени, има два кораба, две апсиди на исток. Од оригиналната внатрешна декорација зачувано е многу малко, а голем дел е обновен во 19 век.

Црква „Свети Никола“, с. Стрезовце, општина Старо Нагоричане

Изградена и осликана во 1916 година врз остатоците на постар храм. Трикорабна базилика со двостран покрив и полукружна апсида. Внатрешната декорација не е добро сочувана.

Г. Музеи

Музеј на вадење јаглен, град Бобов Дол

Повеќе наликува на музејска колекција којашто не е многу популарна, и за којашто тешко се наоѓаат информации. Ја претставува рударската индустрија во областа, заедно со разни предмети од рударскиот живот, алати итн.

Музејска збирка во месната заедница Напредак (Читалиште), село Мламолово, општина Бобов Дол

Етнографска збирка со предмети од секојдневниот живот: грниња, разбој, инструменти, мебел, машки и женски носии од областа, накит итн.

Музеј-куќа на Никифор Бибин, град Бобошево

Се наоѓа во центарот на градот Бобошево и е посветена на животот и личноста на Никифор Бибин, еден од организаторите на Септемвриското востание против фашизмот во 1923 г. Градбата не е во добра состојба и се потребни мерки за нејзино реновирање.

Општински историски музеј – Дупница

Формално е основан во 1992 г. и поседува над 7000 потенцијални предмети за изложување коишто, меѓутоа, не се изложени во моментот поради недостаток на соодветен простор. Се одржуваат привремени изложби во џамијата Тјурбето. Овде треба да спомнат и музеј-куќите на Станке Димитров и Жељу Демиревски (локални фигури од модерната историја) коишто моментално не функционираат, но може повторно да се отворат штом се создадат услови за тоа.

Регионален историски музеј - Ќустендил, општина Ќустендил

Музејот претставува историско културно наследство на целиот Ќустендилски крај, од првите траги на човечката цивилизација, до новата и најновата историја. Ги има следните експозиции: Археологија, Нумизматика, Етнологија, Фолклор, Историја на бугарските земји (15-19 век), Нова и Најнова историја, Споменици на културата.

Други објекти, кои му припаѓаат на музејот се: Куќа-Музеј „Димитар Пешев“, Куќа-Музеј „Иљо Војвода“, Емфиециева куќа, комплекс „Свети Ѓорѓи“ и џамијата „Ахмед Беј“.

Куќа-Музеј „Димитар Пешев“ - споменик на културата, кој е од големо локално значење. Куќата е обновена и отворена за посетители во 2002 година на иницијатива на Општина Ќустендил и Амбасадорот на Израел во Бугарија, со цел одавање почит на славниот политичар, кој имал важна улога во спасувањето на бугарските евреји. Во Куќата-Музеј се постојано изложени лични предмети, слики и документи, кои раскажуваат за животот и делото на овој прочуен граѓанин на Ќустендил.

Куќа-Музеј „Иљо Војвода“ - датира од 70-те години на 19 век, куќата е била во сопственост на Иљо Марков, херој од ослободителните борби во Бугарија против Турското владеење. Постои постојана изложба, посветена на овие борби во Ќустендилска област. Заедно со други две обновени куќи на хероите на Ќустендил-Константин Попгеоргиев-Беровски и Костадин Кадинmostки, се формира специален музејски преродбен комплекс.

Емфиеџиева куќа- Споменик на културата со големо локално значење од 1874 година, куќата е била во сопственост на Христо Лазов, локален мајстор-занаџчија и културен деец. Се држи постојана изложба, под наслов „Урбана култура и живот на луѓето на Ќустендил од крајот на 19 и почетокот на 20 век“.

Комплекс „Свети Ѓорѓи“ – архитектонско-уметнички споменик од национално значење, еден од 100-те национални туристички објекти на Бугарија. Датира од крајот на 10 век и почетокот на 11 век. Тој е еден од најважните средновековни споменици на бугарските земји. Според некои извори, тука се наоѓа гробот на бугарскиот цар Михаил III Шишман, убиен во битката за Ќустендил во 1330 година. Во време на Османлиската власт, црквата е срушена до темелите на столбовите, обновена е во 1878-1880 година. Мала, крсто-куполна црква, со големина 10 x 8,70 м. Средновековните и преродбенски фрески, се уште можат да се видат по ѕидовите и имаат голема уметничка вредност. Црквата и ќелијното училиште се обновени во 2009 година. Во училиштето се изложени реплики на фрески, симнати во време на рестаурацијата, за да се откријат долните слоеви од ликовите. Изложени се и примероци на стари книги и икони.

Комплекс „Владимир Димитров- Мајсторот“, с.Шишковци, општина Ќустендил

Куќата-Музеј на Владимир Димитров е отворена во 1982 година, во чест на стогодишнината од раѓањето на Мајсторот. Тоа е куќата, каде што тој живеел и ги создавал своите ремек-дела во период од 1926-1944 год. Создадена е атмосферата на времето, во кое живеел уметникот, а постојат и документи поврзани со неговото дело и наследство.

Музејска збирка во месната заедница Христо Ботев, с. Горановци, општина Кустендил

Се состои од отворен музеј на агркултура и збирка со наслов „Начин на живот и култура во XIX и XX в“. Ја одржуваат работниците од Чителиштето и е во добра состојба.

Музејска збирка во село Ваксево, општина Невестино

Збирката содржи историјски и етнолошки експонати, како што е првото радио во селото, или авионска перка од авион, паднал близу до селото од Втората Светска војна. Отворена е во 1986 година, по иницијатива на локален историчар. Зградата е реновирана во 2012 година, со помош на проект на општина Невестино.

Музеите на Рилскиот манастир

„Музејот на Рилскиот манстир“ е отворен во 1965 г. Покажува документи и материјали поврзани со животот и делото на Св. Иван Рилски, локалниот средновековен владетел Хрељо Драговол и периодот на османлиска власт на бугарска територија. Изложените примероци вклучуваат подароци за манастирот од тој период, како и интересни предмети од монашкиот живот, изработени од монасите, како т.н. Крст на Рафаил – извонреден, изрезбан, тродимензионален крст со прикажани повеќе од 600 мали фигури.

Етнографскиот музеј на манастирот на посетителот му прикажува разни аспекти од секојдневниот монашки живот, пр. складирање залихи, мелење пченица, правење леб и негово печење во големата манастирска фурна, правење и поправање алати и инструменти итн.

Кујната наречена Магерница е природно поврзана со гореспоменатиот музеј, но за разлика од него, посетите се бесплатни. Внатре може да се види огромниот лонец за монашките оброци, како и многуброен кујнски прибор и инструменти.

Копијата на манашката ќелија е уредена веднаш до манастирскиот музеј и може да ја отвори кураторот. Го рекреира местото и животниот стил на монасите во периодот на национална преродба, па самата по себе е етнографска изложба.

Музејска збирка во месната заедница Христо Ботев, град Рила

Опфаќа пронајдени стари глинени грнчиња, предмети од секојдневниот живот во минатото, стари клучеви, марки, архивски фотографии од изградбата на болницата, училиштето и други работи поврзани со развојот на градот Рила.

Општински музеј на Алекси Рилец, град Рила

Повеќе е организирана како збирка архивски документи во зградата на старото ќелијно училиште покрај црквата Св. Архангел Михаил во соседството Бабинско Маало. Изложбата е посветена на личноста на основачот на тоа училиште, Даскалот (учител) Димитар Рилец, културен активисти и пријател на Неофит Рилски, еден од опатите на Рилскиот манастир и извонреден енциклопедист.

Музејска збирка во месната заедница Просветен Лач, град Сапарева Бања

Претставува одредени пронајдоци од археолошки ископувања во областа Сапарева Бања – од праисториската населба Кременик и античка Германеја, римскиот град што постоел овде пред модерниот.

Етнографска збирка, село Злогош, општина Треклијано

Содржи предмети од материјалната култура на населението од областа на Треклијано – начинот на живот, традиционални активности, религиозни верувања и друго.

Музеј на град Кратово, општина Кратово

Споменик на културата под законска заштита, музејот на Кратово сместен во стара турска куќа, која сама по себе е културно-историска знаменитост. Во музејот се изложени археолошки наоди, етнолошки со локални носии, накити и украси, ракотворби и др.

Музеј во град Крива Паланка, општина Крива Паланка

Музејот во Крива Паланка е релативно нова локална иницијатива. Зградата е рестаурирана во рамките на проектот за прекугранична соработка и доста е посетувана. Музејот располага со постојана етнолошка поставка, која претставува наследството на градот.

Музеј на град Куманово, општина Куманово

Музејот е основан уште во 1951 година. Има 5 поставки: археологија, историја, етнологија, уметност, и поставка за документација и рестаурација. Има повеќе од 7000 експонати, од праисторијата до социјалистичкиот период, исто така и носии, предмети од секојдневието на локалните жители, народни инструменти и др.

Мемориален центар „АСНОМ“, с. Пелинце, општина Куманово

Посветен е на првото заседание на АСНОМ (антифашистичко собрание на народното ослободување на Македонија), одржано на 2 август 1944 година во манастирот свети Прохор Пчињски, кој се наоѓа на од другата страна на границата помеѓу Србија и Македонија на 8 км од Пелинце по права линија. Во музејот се наоѓа копијата на собата во манастирот Свети Прохор Пчињски, во која се одржало првото заседание, мемориална соба и спортско-рекреативен комплекс.

Д. Традиционалните занаети и начин на живот

Во целата погранична област помеѓу Бугарија и Северна Македонија во 18 и почетокот на 19 век, се развиени многу традиционални занаети и домашни занаети, како и разни практики поврзани со животот на локалното население. Многу од нив се карактерни за целиот Балкански полуостров, дури и подалеку, а некои од нив се специфични, поврзани со конкретните ресурси на територијата. Можат да се издвојат следните традиционални и домашни занаети, кои можат да бидат релевантни за развојот на туризам:

Грнчарство

Обработка на глина за производство на предмети со различна форма и намена, печење и украсување, е присутна како практика на секојдневието во оваа област уште од времето на Неолитот. Тука се вклучени садови за домашна употреба, вклучувајќи и посуди, лампи и др. за ритуални цели, скулптури, глинени плочки, лични украси и декорации и др.

Обработка на метал

Присутна е во различни форми, вклучително производство на алат за работа, алат за секојдневна употреба, садови за чување и термичка обработка, декоративни елементи и др. Како разновидност може да се наведе и бижутерство- обработка на злато, сребро и други метали.

Обработка на дрво

Еден од најстарите занаети во областа. Се јавува во различни разновидности.

Производство на дрвени алати на труд- плугове, инструменти за орање, дршки за сечила, преси и чекани и друго.

Производство на дрвени предмети за домаќинството- во Кустендилскиот крај уште познато како „копанарство“- дрвени чинии, купи, прибори, ведра за вода, за млеко, за чукање на масло. Карактеристична разновидност, жива и до денес, е производството на буриња, со различни големини.

Дрворез- уметнички занает, применлив и во секојдневието (мебели, тавани, украсени дрвени садови и др) и во јавниот-верски живот (декорација на јавни згради, цркви- стубови, иконостаси, икони, скулптури и други).

Производство и обработка на текстил

Исто така еден од најстарите занаети, зачуван и до денес. Се јавува во многу разновидности:

Килимарство- особено карактеристично за подрачјето на Кратово. Вклучува производство не само на килими, но и на черги, постелнини, сидни паноа за изолација и декорација и др.

Боење на текстил и текстилни суровини- првично со природни материјали, претежно од растително и минерално потекло; а во денешно време со хемиски реагенси.

Ткаење, плетење, вез- практика во секоја куќа, женски домашен занает, со соодветни материјали и алатки (разбој, прело, вретено и др.). За жените од една маала овој занает е имал и социјална функција, бидејќи тие се собирале на седенки да работат и да се дружат. Една од најважните вештини која младите девојки треба да ја научат во својата куќа, пред да стапат во брак да подготват и донесат во куќата на својот маж чеиз.

Обработка на кожа

Во реонот на Кустендил е нарекувано сарачество. Се практикувала со цел производство на облека, покривки и постелнини, чанти и друго.

Каменоделство

Поредок занает, сврзан е со присуството на природни наоѓалишта на различни видови камен, соодветен за домашна употреба, исклучително тежок и опасен за тие, кои го практикуваат.

Иконографија

Во минатото е имало неколку иконописни школи со воспоставени традиции и стил на сликање во тој дел на Балканскиот полуостров. Локалните уметници-зографи се биле воспитувани во дух на тие традиции, пред да се вратат да работат во своите родни краишта.

Кошничарство

Заедничко име на група занаети, поврзани со плетење на кошови, кошници, чанти, изолации на подове, и др. од пченкарна слама, врбови гранки и друг соодветен материјал. Типичен занает за подрачјето на Кустендил.

Самарциство

Редок занает, кој тешко се совладува, но од друга страна многу престижен, бидејќи коњите се биле помеѓу највредните, скапи и внимателно користени домашни животни, така опремата за коњи е била многу важна во праксата.

Традиционални практики и предмети од битот

Се уште постојат старовремски предмети за прање или мелење на брашно, кои се употребуваат. Еден дел од културното наследство на Кочани е на пример употреблива воденица во село Бавчалук и дрвен предмет за прање (тепавица) на река Бела, близо до с. Костин Дол, истото го има и во Крива Паланка во село Станци.

Кога станува збор за егзистенција, сточарството отсекогаш било многу важен дел од животот на локалното население. И покрај депопулацијата на планинските села во денешно време, се уште има села со поголем број домашни животни, како например с. Нивичани, општина Кочани, каде одгледуваат стада и со околу 300 овци и кози, прават многу убаво сирење, но само за домашна употреба.

Не многу одамна се одгледувани претежно овци, кози во помал број, прасиња, крави, биволи, коњи и магариња. Стадата се били чувани или од членовите на семејството (претежно деца), или од пастири, кои се грижеле за поголем број животни, најчесто во планините. Во текот на зимата, животните се живееле во куќите, се хранеле со овес и јачмен. Кравите и козите биле одгледувани главно за млеко, од млекото се правило сирење, масло и други производи, како и овците, но тие се стрижеле и за волна, околу Спасовден (40 дена после Велигден). Волоните биле одгледувани за земеделски работи, прасињата за месо. Многу од семејствата одгледувале и пчели за мед.

Земјоделството е исто така составен дел на традиционалното битовање, во тесна поврзаност со теренот. Во равниците се одгледуваат претежно житарки, пченка и прочуениот Кочански ориз. Овоштарството е присатно насекаде, а компирите се карактерни за планинските области.

Земјоделските практики биле засновани на познавањето на сезоните и годишните циклуси. Земјата се оре по собирањето на жетвата, а потоа се остава така до следната година, кога одново ќе се засее жито. Вообичаени житни култури се биле: жито-пченка-пченица и др. Сеидбата е почнувала во октомври, по второто орање и по „осветување“ на смето во црква. Ржта е прва засадувана, 2-3 седмици покасно – житото, јачменот бил засадуван на почетокот на декември, или дури следната пролет за да не замрзне. Овесот е засадуван во крајот на февруари, фуражните култури за животните- во пролет. Жетвата е почнувала две седмици пред Петровден, во средината на јули. Ожнеените култури биле врзувани во снопови, се оставале 2-3 дена да се „испечат“ на сонцето. Вршидбата е извршувана на специално место, близу до куќата со големо дрво во средината, за кое се врзувани соодветни домашни животни-коњи, магариња и волови. Овој метод не е користен за рж, бидејќи целта е била да се сочуваат стеблата за плетење на черги и друго. Исчистените семиња се чувани во амбари, подигнати над земјата, за да не се навлажнат и да бидат заштитени од глодари.

Зеленчуковите градини биле направени во близина на вода. Одгледувани се лук, кромид, пипер, патлиџан, зелки, праз, компири и др. со китки помеѓу леите. Лозјето се одгледувало на песочна почва. Корените се закопували во земјата за зимат и откривани во раба пролет. Во денот на св. Трифон Зарезан (рано на 14 февруари) лозјето се кројувало. Во текот на годината неколку пати е правена обработка со раствор од варова вода, или некој сличен раствор против паразити. За овошните градини биле избирани помалку плодни почви, кои од друга страна биле несоодветни за житни култури. Се одгледувале јаболки, круши, сливи, цреша, праскови, ореви. Лубениците и дините се садени рано во пролет на плодородна земја, а семињата се собирале од најслатките плодови от минатата година.

Друга традиција, која продолжува и денес, е собирање на шумски производи, 67% од населението се уште се бави со оваа активност, а за 10% е главно занимање. Собират се шумски плодови како боровница, капини, билки (коприва, липа, мајчина душица, кантарион и др.) и габи.

Г. Традиционален фолклор

Музички фолклор

Музичкиот фолклор во одредено подрачје, вклучува песни за секој важен настан во животот на локалното население- свадба, погреб, за разни празници. По Божиќ и Лазаровден се прават „желби“ - желби за здравје и среќа на секој член на семејството, домашните животни, плодност за нивите и др. Понекогаш се изведуваат од млади девојки, понекогаш од млади момчиња, придружувани со различни ритуали и игри. Со оглед на некои разлики во календарот на албанското население, особено во реонот на Липково, постојат и некои разлики во обредниот музички фолклор. Специфични песни се поврзани со битувањето, со различни животни настани, со орање, сеидба и жетва, со собири на девојките и зборување за нивните идни сопрузи, седенки каде се изработуваат черги, килими и др. Еден друг тип на песни се посветени на постигнување на магија, например предизвикување на дожд кога е суша. Друг тип на песни се наменети само за играње на традиционални групни танци- ора. Музичката придружба е составена најчесто од гајди, кемене, гусли.

Традиционални носии

Традиционалната македонска носија содржи темно сива облека со малку украси од волнени конци. Првично, облеката не е боена, што значи дека тие се биле во оригиналната боја на материјалот. Темната облека се појавува во крајот на 19 век, се тврди дека тоа е основно од хигиенски причини, се изработувала најчесто од волна, а женската облека се изработувала и од памук. Долните кошули се бели, со прост крој, изработени од лен, памук или коноп. Украсени се со чипка и вез. Машките појаси се претежно црвени, со широчина до 20 цм, со реси на двата краја.

Во топлите месеци мажите ги покривали главите со бели крпи. Машките украси се претежно оружјата, например ножеви; женските исто така служат за заштита, но нематеријална заштита (нивното значење е ритуално). Албанската национална носија има некои специфичности, кои можат да се најдат во селата на општина Липково.

Од бугарска страна, женската облека е содржала саја-долга горна облека од темно обоена волна, отворена кај градите, со 5-6 копчиња за стегање во половината, со тесни, кратки ракави. Кошулата е едноставна, бела, со сосема малку украси. На вутите се комбинираат многу бои-црвена, портокалова, зелена, сина и црна. Појасот е ткаен, тесен и долг. Крпата за глава е од свила, а на крајот завршува со тенски реси.

Машката облека исто така содржи бела кошула, без украси. Над кошулата се носел елек. Панталоните се од кафеава волнена ткаенина, широки, се вклопуваат со елекот. Се украсувале со гајтани. Врз широкиот и долг црвен појас се опашувал тесен кожен каиш, на кој понекогаш се ставали шарени крпи. На главата носели овчо капче.

Традиционални празници и прослави

Традиционалните празници и прослави се доста слични од двете страни на границата, но еден дел од празничниот циклус (главно зимскиот) се разликува според датумот, во зависност од тоа дали се слави по „стар“, или по „нов“ стил. Например Божиќ во Бугарија се слави на 25-ти декември, а во Северна Македонија на 7-ми јануари. Како што веќе споменавме, има некои специфичности, поврзани со празничниот календар на албанското население во општина Липково.

Бадник, Бадни вечер

Се подготвува специална вечера, за одбележување на крајот на долгите Божиќни пости. Таа вклучува на пример специална погача со скриени „желби“ за секој член на семејството и непарен број посни јадења. Пред свечената вечера, домаќинот ритуално го поканува Господ да се придружи на семејството на трpezата; на некои

места се остава влезната врата отворена; На масата ништо не се собира на крајот на вечерата, се остава да „преспие“, за да можат и гладните души да се нахранат.

Сурва/Василица

Обичајот се изведува на почетокот на новата година, од страна на машки групи, понекогаш и момчиња, кои шетаат по куќите и пеат специални песни и на сите им посакуваат здрава и успешна Нова година. Тие носат дабови и дренови гранчиња, со кои праваат обичај „суровење“, посакуваќи на секој член од семејството добро здравје, радост, среќа...

Фрлање на крстот- крстот се фрла на Богојавление (јануари) и претставува обичај, каде што локалниот свештеник го фрла црквениот крст во река. Мажите од своето населено место имаат можност да се фрлат во водата и да се натпреваруваат кој прв ќе го извади крстот од водата. Потоа следува машко оро во водата.

Бабинден – исто така се слави во јануар, им се оддава почит на жените, на „бабите“, кои помагаат да се донесе нов живот на свет. На некои места „бабата“ ги посетува мајките, на други младите мајки ја посетуваат „бабата“ заедно со своите деца; некои организираат забава со песни и танци на мегданот.

Прочка- уште познато како Велики Поклади се одбележува во ден недела, точно седум недели пред Велигден. Се палат големи огнови на отворени места и кога е можно, секој што сака може да ги прескокне за здравје. На некои места се спроведувал обичајот „амкање“, така што некое овошје или варено нелупено јајце се врзувало на конопен конец и се обесувало на некое повисоко место, членовите на семејството се обидуваат да го симнат, но без да ги користат рацете, само со уста. Тој ден се бара прошка од блиски домашни, од пријатели.

Тодорица/ Тодорова сабота- се одбележува во првата сабота од Велигденските пости. Обичај е да се организираат трки со коњи, народни борби, музика и танци. На некои места тоа е бил ден, кога пред селото се претставувале сите млади невести.

Лазаровден/ Лазарици- се одбележува точно една недела пред Велигден, познати се повеќе обичаи и песни, познати како „лазарски“. Младите момчиња пеат специални лазарски песни, одејќи по куќите во селото, посакуваат здравје, среќа, напредок во семејството.

Ѓурѓовден- се слави на 6-ти мај и е еден од најголемите христијански празници. Позврзан е со рани пролетни обичаи, како што се првото изведување на стадата „на зелено“ на ливадите, да пасат прва пролетна трева, се прават венци за стадото и др. Задолжително е јадење на жртвеното јагне- обичај, останат уште от пагански времиња.

Рамазан-Бајрам- празник, кој трае во текот на целиот Рамазан (девети месец во исламскиот календар) – месец на стриктен пост. Се подготвуваат обичајни јадења, децата бараат прошка од родителите си.

Енјовден- на крајот на месец јуни, празник на летото, солстициј и магиската моќ на билките, набрани на тој ден. Се станува пред да изгрее сонцето, се иде на отворена ливада, полна со билки. На изгрејсонце се изведуваат посебни ритуали. Се верува дека билките набрани со првата роса на изгрејсонце на овој ден имаат магиска моќ и моќ за брзо оздравување, затоа се плетат венци, кои се ставаат на луѓето, на животните, куќите; билките исто така се сушат и се собираат за користење во текот на годината.

Курбан Бајрам- голем исламски празник, поврзан со принесување жртва, го одбележува крајот на 10-дневното обожавање. Се принесува жртва-курбан, се читаат посебни молитви, се даруваат сиромашните.

Есенскиот ритуален циклус- исто така вклучува многу обредни ритуали, како што се на пример „Волчи денови“ (крајот на ноември), за време на кои се почитуваат различни забрани, на пример да не се плете и ткае, да не се користат ножици итн, поентата е да се заштитат стадата овци од предатори и други штети. Со Димитровден е поврзан „Мишиот ден“, кога се изведуваат различни активности да се заштитат домовите и хамбарите од глушци.

Верувања и обичаи

Најчесто тие се поврзани со обичајните циклуси, или периоди во човешкиот живот на пример:

Женидба- циклусот почнува со ритуали „разгледување“, каде младите девојки и момчиња доаѓаат со своите семејства да си направат договори за сродување, а многу често има и посредници. Следува циклус на обичаи за веридба, се разменуваат подароци, се организира самата свадба. Свadbите се обично прават во есен или зима, секогаш во недела и се придружени со нов циклус обичаи, како што е „купување на невестата“, „бричење на младоженецот“, „обување на свекрвата“ и многу други.

Раѓање- од бремената жена ништо не треба да се крие, особено храна; бремена жена не треба да краде, таа не смее да си ја сече косата итн. Облеката на бебињата не се остава на простирот во темно; мајката не излегува до 40-тиот ден по раѓањето и многу други.

Смрт и погреб- циклусот вклучува ритуали пред погребот, за време на погребот и после него. Некои од обичаите се поврзани со бдеењето и „испраќањето“ на починатиот во неговата куќа, со активности, кои треба, или напротив, не треба да се преземат, со цел да се спречи појавата на лоши настани во задгробниот живот.

Верувања, поврзани со животни- на пример да не се убива змија внатре во куќата, затоа што змиите се чувари на куќата.

Верувања, поврзани со растенијата- на пример да не се спие под врба, затоа зошто бубрезите можат да настрадаат.

Верувања, поврзани со времето- на пример кога грми, светците тркалаат буриња по небото.

Верувања, поврзани со работа- на пример кога едно лице треба да му подаде срп на друго, српот не се дава во рака, туку се фрла на земја, за да може тој што треба да го прими да се наведне да го дигне; тоа е обичај против мрзеливост.

Верувања, поврзани со домот- на пример да не му се дава на соседот жив оган од домашното огниште, тоа е исто како да му ја дадете среќата на домаќинството.

Митове и легенди

Областа е богата со митове и легенди. Постојат такви, кои се карактеристични за целиот Балкански полуостров (цела Бугарија и Северна Македонија); има и локални, многу специфични, поврзани со одредено место, карпа, врв, или историски настан. Легендите раскажуваат за кралевите и обичните селани, за хероите и негативците, за љубовта и односите помеѓу луѓето. Некои легенди или народни приказни сите ги знајат, други се заборавени, или се разликуваат во деталите од село до село. Особено популарни се приказните за појавата на имињата на селата, а многубројни се историите, поврзани со османлиското време, особено тоа како локалното население успевало да ги надмине окупаторите. Исто така има многу легенди, посветени на конкретни историски личности (на пример Свети Иван Рилски, Свети Јоаким Осоговски), или митски јунаци како Крали Марко, познат како најмоќен и најхрабар херој на овие земји.

Современа култура

А. Културен календар

Покрај современите празници, постојат и некои традиционални настани, што се слават насекаде, но на некои места тие се слават на посебни начини.

Јануари

01.01. Кукерски игри во село „Жабокрт“, општина Кустендил. Традиција, која во оваа област опстанува со векови. Кукерските групи вклучуваат повеќе од 140 луѓе.

19.01. Водици во Крива Паланка, општина Крива Паланка. Се одржува кулинарски празник „Пивтијада“, посветена на локалното јадење пивтии (мали „чамчиња“ од леб, полни со месо и разни зачини).

Февруари

24.02.

Денот на градот Кратово, општина Кратово. Празникот започнува со утринска црквена литургија во црквата „Свети Ѓорѓи Кратовски“, обично проследена со културна програма. Во последните години, различни настани има и во претходните денови- литературни претстави, ликовни изложби, спортски натпревари и многу други.

Март

Почеток на месецот- Поклонување на невести, село Конопница, општина Крива Паланка. Се одржува во недела, после Тодорица, нарекувана Тодорова недела (првата недела на Велигденските пости). Центарот е црквата „Свети Теодор Тирон“, заштитник на младите и породот. Традицијата е посветена на идните генерации, цели 33 години е била прекината, а неодамна е обновена. Учествуваат сите млади жени, кои са се мажиле меѓу предната Тодорица и сегашната. Тие облекуваат народни носии и формираат поворка, заедно со своите свекрви, за да му се поклонат на светецот и да бидат благословени од локалните свештеници за здравје и благосостојба.

21.03. Празник Ќустендилска пролет, општина Ќустендил. Ден на градот Ќустендил, се слави со богата културна програма, со учество на популарни изведувачи. Се избира кралица на убавината и пролетта- девојка „Ќустендилска пролет“.

Мај

17-24.05 – Мајски денови на култура во градот Дупница. Во 2019 беше нивното 42-ро издание. Вклучуваат литературни настани, турнир во танцување, велосипедски тури, театарски претстави и друго.

17-24.05 – Југозападен меѓународен фолклорен фестивал „Мир на Балканот“, град Дупница. Регионален настан и ги покрива градовите Дупница, Сапарева Бања, Бобов Дол, Кочериново и Ќустендил. Во 2019 г. беше 18-тото издание.

Крај на мај – општински прослави во градот Сапарева Бања. Го вклучуваат Меѓународниот фолклорен фестивал „Момата пее, гората се лелее“. Во 2019 г. беше 5-то издание.

Јуни

Средина на јуни – Национален фолклорен фестивал на осмислени ора наречен „Рила нè гледа“, град Дупница. Во 2019 г. беше 10-то издание; веќе има меѓународно претставување, како и демонстрации на локални занаети и друго.

Средина на јуни – фестивал „Рила пее и игра“, град Рила. Учествуваат аматери од окрузите на Благоевград и Кустендил. Во 2019 г. беше 12-то издание.

17.06. Џип-рели „Калин Камен“, општина Крива Паланка. Во оф-роуд походот учествуваат не само џипови, туку и крос моторите и други соодветни возила. Традицијата е започнала во 2009 година, кога настанот се одржал на 24 мај. Маршутот стартува од Крива Паланка и стигнува до Царев Врв, од каде следува враќање кон манастирот Св.Јоаким Осоговски, со можност за кампување во Калин Камен.

19.06 – Ден на црешата во с. Шатрово, општина Бобов Дол. Се одржува од 2010 г. наваму, и досега е значајна само на локално ниво. Вклучува панаѓур со производители на цреша, со награди за најдобрите, заедно со фолклорен програм.

Крајот на Јуни- Празник на црешата во Кустендил, општина Кустендил. Програмата вклучува изложба на цреша и други локални производи, различни натпревари, например за најубав штанд, богата фолклорна програма и друго.

Последната сабота во јуни – меѓународен собир наречен „Слајчето“ близу селото Уши, општина Треклијано. Сцената се поставува на границата меѓу Бугарија и Србија и програмата вклучува изведувачи од двете земји. Тврдат дека традицијата датира од времето на османлиската власт, па тешко е да се каже кое издание беше во 2019 г.

Август

14-15.08- Празник Панагија, гр. Кустендил и соседни села, општина Кустендил. Поврзан е со празникот на лебот, кој се слави на денот на Голема Богородица.

15.08. (или близок до него датум)- фолклорен фестивал “Струма пое“, гр. Невестино, општина Невестино. Поврзан со денот на Голема Богородица, во 2019 година е неговото 14-то издание. Учествуваат локални изведувачи и гости. Овој ден е исто така и празник на градот Невестино.

16.08. –Ден на Свети Јоаким Осоговски, ден на Крива Паланка. Фактот дека двата празници се на ист ден, покажува длабока поврзаност, која постои помеѓу градот и манастирот (светецот). Празникот вклучува многу културни и верски настани.

Викенд кон средината на август - Интернационален фолклорен фестивал „Боброшевско расположи“, Бобошево, општина Бобошево. Во 2019 година е шесто издание, нема карактер на натпреварот; учествуваат изведувачи од Бугарија, Северна Македонија и Србија. Обично се поврзува со празникот на мојот град во Бобошево.

17-18.08 – меѓународен фолклорен фестивал „Нестија“, град Сапарева Бања и одмаралиште Паничиште. Во 2019 г. беше 7-мо издание.

23-24.08. Меѓународен Тамбурашки фестивал, град Куманово, општина Куманово. Во 2019 година е јубиларното 15-то издание.

24-26.08- Меѓународен фолклорен фестивал „Свети Јоаким Осоговски“, гр. Крива Паланка, општина Крива Паланка. Најголемиот фолклорен фестивал во Осоговската област. Собира учесници од Северна Македонија, Бугарија, Србија, Босна и Херцеговина, Словачка, Полска и други држави. Во 2019 е 15-то издание на фестивалот.

Крајот на август- Џој фест во Крива Паланка, општина крива Паланка. Фестивал на рок музика, кој промовира веќе познати, но и нови изведувачи на овој стил на музика.

Крај на август/почеток на септември – меѓународен етно-фестивал наречен „Музика под рилското небо“, општина Рила. Собира музичари од многу земји, вкл. Белгија, Шведска, Германија, Естонија, Франција, Чешка, Словенија и други коишто изведуваат народна музика. Концертите се одржуваат во оближните села – Пастра, Смочево, Стоб, Бараково. Во 2019 г. беше 8-мо издание на фестивалот.

Септември

Средината на септември- Фестивал на шлагерните и старите градски песни „Пеј срце“, град Ќустендил, општина Ќустендил. Во 2019 година се одржа 13-то издание на фестивалот.

15-21.09. Театарски фестивал „Св. Јоаким Осоговски“, гр. Крива Паланка, општина крива Паланка. Програмата вклучува како познати театарски продукции, така и авангардна театарска уметност.

22.09 – меѓународниот фестивал „Краиште“, село Бобешино, општина Ќустендил. Ова е фолклорен фестивал на три земји – соединува изведувачи од општините Ќустендил, Крива Паланка и Босилеград во Србија.

21-23.09. Фестивал „Балканска черга“, с. Шишковци, општина Ќустендил. Се одржува веќе 7 години, организиран е од локалната невладина организација. Програмата опфаќа фолклорни изведби од домаќините и изведби на гостини, демонстрации на ракотворби, аматерски борби, кулинарски дегустации и друго.

Крај на септември- Фестивал на плодноста, гр. Ќустендил, општина Ќустендил. Се одвива слично како празникот на црешата, но е посветен на сите плодови, што земјата на овој крај им ѓи дава на луѓето. Во 2019 е 12-то издание на празникот.

Крај на септември- Меѓународен детски музички фестивал „Златни јаболки“, гр. Ќустендил, општина Ќустендил. Годишен фестивал, во 2019 година е 16-то издание. Учествуваат деца од Ќустендил, од цела Бугарија, и од други држави.

Октомври

19-20.10. – меѓународен фестивал на машки хорови „Св. Иван Рилски“, град Дупница. Поврзан е со денот на Дупница на 19-ти октомври. Во 2019-та беше 10-тото издание.

Ноември

16.11 – Компиријада во градот Кратово. Празник на локалната сорта компири, и генерално чиста храна што се произведува во регионот. Организираат изложба на локални произведувачи придружени со културна програма.

Декември

Почеток на декември – крај на февруари – месец Кратун во градот Рила. Познат е како „Најдолгиот месец“ со 99 дена, посветен на произведување вино. Традицијата е постара од 100 години и името е поврзано со локална сорта тикви (кратуни) што се користат за пиење вино. Го покрива целиот зимски празничен циклус и вклучува натпревари за најдобро црвено и бело вино.

Б. Кујна

Во современата кујна на целната област, има многу традиционални состојки и рецепти. Например, традиционално главната состојка на менито на локалното население се житарките- рж за посиромашните семејства и пченицата (често пати мешана со рж, јачмен и овес) за побогатите. Во делничните денови, основната храна е бил лебот, кој е исто така и основно ритуално јадење по празници како Божиќ, Велигден, свадби, погребни и сл. Делничниот леб се прави со маја, а обредниот леб- без и е украсен на посебен начин. Кујната вклучува доста разновидни оброци, направени од брашно, од кои најпростото јадење е кашата, наречена „скроб“ на подрачјето на Крива Паланка. На посиромашен начин, таа се прави само со вода и сол; а на побогат се додава пржен кромид, со црвен пипер и масло. Меѓу традиционалните јадења се зелникот (баница со спанаќ и други

јадливи зелени растенија), јувки, прженици и многу други. Пченицата се вари цело зрно, со ритуални цели-на пример за помен се подготвува со шеќер.

Од пченката се подготвува качамак во различни варијанти-само со масло, со сирење, со сланина, со пржено месо и др. Зеленчукот често пати се чува за подолга консумација, се суши, маринира, или подготвува во формата на љутеница, ајвар, пинџур и др. Со леб се јаде готвено со многу сос, најчесто без месо. Месото се по традиција подготвувало и јадело само во почивните денови. Популарни се чорбите од компири и грашок, или сливи, праз и ориз. Млечни производи, кравјо, овчо и козјо млеко се широко користени. Плодовите се исто така обработуваат за подолго чување: сушени или варени во форма на компот, разни слатки, мармалади и џемови.

Во различни делови од земјата, постојат специфични рецепти, како на пример симид (мали лебчиња, подготвувани на посебен начин во специфични форми), Сарамскалија (баница со овче млеко и кромид) во Крива Паланка. Во Кратово се подготвува Пастрмајлија со сушено свинско и шарена сол (сол мешана со различни сушени пролетни билки) според специален локален рецепт. Во Кустендил има традиција за правење леб од лимец.

Некои локални рецепти:

Сарамскалии- се замесува тесто од 700 гр. бело брашно, 5 лажици масло, сол и вода. Се дели на 16 топки. Секоја се расукува во круг со дијаметар околу 20 цм. Мачкат се со масло и се стават по 8 еден на друг. Двете половини се расукуваат во вид на правоаголници 80x40 цм, и секоја се сече на три парчиња, се навиваат како кифлички со постојано подмачкување. Секоја кифличка се става во посебна тава и се сече на 7, се пече на 200°C, 30 минути. Кога се извади, се полива со кисело млеко, павлака и сецкан лук со сол, а потоа се става да се пече уште 5 минути.

Муќкалица- 500—700 гр. свинско месо се пржи во загреано масло. Малку пред месото да биде готово, се додава сецкан кромид, или праз и неколку пиперки. Кога

е готово, се додаваат исецкани домати, печурки, магнонос и ловоров лист, сол и црвено вино по желба. По 10 минути јадењето е готово за сервирање.

Кратовска пастрмајлија- 300 грама брашно, измешано со 300 грама квасец, малку шеќер, сол и вода, се замесуваа и се чека да стаса. Потоа тестото се замесува уште еднаш и се повторно чека малку. Кога е готово, се распоредува во сад за печење (една голема и неколку помали), се полни со насецкано месо, кромид и по желба зачини. Се пече на 300°C. Се консумира со црвено вино.

В. Современи уметности

Национална галерија „Владимир Димитров- Мајсторот“, гр.Ќустендил

Еден од 100-те Национални туристички објекти на Бугарија. Владимир Димитров, уште познат како Мајстор, еден е од најголемите уметници на Бугарија, родум од Ќустендил. Првата изложба на неговите 50 дела е создадена во 1944 година во џамијата Ахмед Беј. Во 1959 година станува дел од Уметничката галерија во Ќустендил, во зградата на еврејската синагога. Денешната зграда е изградена во 1972 година во чест на 90-годишнината од раѓањето на Мајсторот. Содржи скоро 3400 дела, од кои 1357 се на Владимир Димитров. Има осум изложбени сали, една семинарска и уште две привремени изложбени сали.

Општинска уметничка галерија – град Дупница

Се наоѓа во т.н. Околиска куќа, локален архитектонски споменик на културата. Поседува фонд од над 1000 уметнички дела, вклучително модерна уметност.

Уметничка галерија на Евтим Томов, село Треклијано

Ги претставува најдобрите дела (графики) на уметникот Евтим Томов, професор на Академијата за национална уметност во Бугарија, родум од Треклијано.

Ликовни колонии и школи

Втората половина на мај- почеток на јуни- Меѓународна камерна музичка академија во гр. Ќустендил, општина Ќустендил. Ги здружува студентите од

Бугарија и САД; програмата вклучува предавања, дискусии и состаноци, но и многу различни концерти.

9-14.06. Меѓународна детска ликовна колонија „Лазар Софијанов“, гр. Кратово, општина Кратово. Посветена на специфичната архитектура на Кратово, трае 5 дена. Учествуваат деца до 16 години, а од 2008 година се вклучени и деца од Бугарија.

08-14.08. Кумановска Ликовна Колонија, во мемориалниот комплекс АСНОМ, општина Куманово. Живописна ликовна колонија, во која учествуваат уметници од различни држави, во 2019 година е 45-то издание на Колонијата.

Крај на август- Меѓународна ликовна колонија „Карпино“, поврзана со истоимениот манастир во селото Орах. Учествуваат уметници од различни земји. 17-то издание е во 2019 година.

Септември – Меѓународна ликовна колонија на Св. Јоаким Осоговски, традиција што трае речиси 30 години, овој настан собира уметници од поблиска и поширока околина, инспирирана од прекрасната природа и духовната атмосфера на Осоговскиот манастир.

Групи и институции што го одржуваат и развиваат локалниот фолклор и уметностите

Во општина Бобов дол: 16 Читалишта (општински центри); играорно друштво, ромско играорно друштво; 2 фолклорни пејачки групи; 2 училишта за народни танци; 2 групе за автентичен фолклор; групи за модерен балет и аеробик; клуб за гоблени; курсеви за готвење, шиеење и везење; 2 школи за сликање и 2 училишта за мандолина; курсеви за јазици; група за рецитали.

Во општина Бобошево: 4 Читалишта; 3 групи за автентичен фолклор; 2 групи за рецитали; еден мешан хор; дувачки оркестар; театарска група; женски и детски танцовачки групи, детска пејачка група, клуб за спортски танци; уметничко училиште.

Во општина Дупница: 13 Читалишта; дувачки оркестар и навивачка група; 4 хора – машки, мешан, момчешки и туристички; 2 играорни друштва; 2 групи за модерни танци; 4 детски вокални групи; 1 детска група за сатира; 1 детска фолклорна група; група за староградски песни; 2 аматерски групи за пантомима.

Во општина Кочериново: 6 Читалишта; детски театарски групи; 2 танцовачки групи; музичко училиште; еколошко клуб; група за автентичен фолклор; детско театарско училиште.

Во општина Кустендил: 41 Читалишта; гитарски оркестар и клуб на љубители на класичната гитара; 3 детски танцовачки групи и 3 фолклорни друштва; детска вокална група и 2 хора за народна музика; акапела фолклорна група; училиште за автентични ромски песни и ромско танцовачко друштво; 3 детски музички училишта; 4 играорни групи за возрасни и 7 групи за автентичен фолклор; 1 група за пантомима и 1 група за лазарски песни; 7 уметнички студија/училишта за сликање и применети уметности, 2 групи за фотоаматери; 3 шаховски клубови; курсеви за јазици; 4 литературни клубови; група за рецитали; театарско студио; рок група и студио за снимање; 2 групи за модерни танци; клуб за животна средина.

Во општина Невестино: 7 Читалишта; 3 групи за автентичен фолклор, детски танцовачки ансамбл.

Во општина Рила: 3 Читалишта; група за староградски песни; детска вокална група и играорен ансамбл; женски и детски групи за автентичен фолклор; театарска група и машка пејачка група.

Во општина Сапарева Бања: 4 Читалишта; 6 фолклорни групи и 1 фолклорен ансамбл; играорни групи; училиште за пијано и уметничко училиште.

Во општина Треклијано: 6 Читалишта; нема клубови или аматерски групи.

Во општина Кратово: 1 активно културно-уметничко друштво (КУД; обично одржуваат разни фолклорни или групи за други уметности)

Во општина Крива Паланка: 3 активни КУД

Во општина Куманово: 6 активни КУД и 3 танцовачки ансамбли

Во општина Старо Нагоричане: 1 активно КУД

АНАЛИЗА НА ЛОКАЦИИТЕ И ОБЈЕКТИТЕ НА КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Оваа анализа е направена исклучиво од аспект на туристички развој во целиот регион. Оттаму, сметаме дека е неопходно да претставиме некои разјаснувања и дефиниции за целите на овој документи, со оглед на тоа дека постоечката терминологија во народната и меѓународната теорија и пракса е мошне разновидна.

Туризам – според Светската туристичка организација, туризмот значи „активности за луѓе за време на нивниот престој во места надвор од постојаното место на живеење во период покус од една година, поврзани со забава, работа или други цели“. Оваа дефиниција помалку или повеќе ги одразува и резимира другите постојни дефиниции, па може да се смета како соодветна за целите на овој документ.

Културен туризам – пошироката и најзначенска дефиниција на овој поим е „туризам чијашто цел е да се види/посети/запознае/комуницира со културното наследство на одредено туристичко место. Меѓутоа, факт е дека во модерниот туризам честопати целта на туристите не е толку едноставна; на пример, луѓе што го посетуваат Осоговскиот манастир радо би се прошетале низ планината кон Калин Камен кога би добиле понуда и би го имале потребното време. Затоа дефиницијата на културниот камен веројатно би требало да го вклучува зборот „главна“, т.е. „туризам чијашто *главна* цел е...“ Се разбира, во овој случај важно е да се дефинираат и поимите „наследство“ и „културно наследство“

Наследство – од тесното (персонализирано) значење што може да се најде во признати меѓународни речници и воглавно значи „имот што може да се прима од и

предава на други“, наследство за поголеми групи луѓе може да се сфати како материјални и нематеријални вредности што сме ги добиле од претходните генерации и/или се вредни за предавање на следните генерации. Се разбира, користењето на самиот збор вредност веќе значи дека сфаќањето на заедничко наследство нема да биде исто за различни членови на дадена група луѓе. Овде, меѓутоа, времето делува како коректив и природно ги одбира вредностите со поголемо значење. Сето ова доаѓа под услов самата човекова активност да не се оштетува или уништува локации или објекти на наследство.

Културно наследство – во горната дефиниција ќе го додадеме дообјаснувањето дека зборуваме за вредности на материјална или нематеријална човекова култура.

Туристички производ – комбинација од сите основни (сместување, кетеринг, транспорт) и додатни (можности за слободно време, искуства, атракции) туристички услуги во дадено место. Кога акцентот е на услуги засновани врз културно наследство, можеме да зборуваме за производ на културно-туристички производ или производ на културен туризам.

Одржлив туризам – во последно време, овој поим често се користи погрешно со оглед на тоа дека е модерен и дава извесна додадена вредност на документи, планови, стратегии, проекти итн. Во својата наједноставна дефиниција, значи туризам којшто не ги оштетува своите ресурси (особено природното и културно наследство), истовремено донесувајќи економски придобивки за локални заедници.

Анализата на културното наследство на целниот регион во оваа стратегија е ориентирана кон проценка на потенцијалите и можностите за развој на одржливиот туризам. Според тоа, анализата вклучува и аспекти кои не се директно поврзани со ова културно наследство, туку се важни за развојот на одржливиот туризам. На пример – достапност на транспортот и состојба на општата инфраструктура, квалитет на човековите ресурси за развој на туризмот итн. Под поимот „објекти“ на културно наследство подолу ги резимираме сите неподвижни локации (цркви,

праисториски населби), подвижни објекти (пронајдоци од археолошки ископувања, изложени во музеј) и нематеријално наследство (народни песни и танци).

Предности

- Конкретниот регион е многу богат со објекти на културно наследство од сите видови коишто се доволни како ресурс за составување квалитетен туристички производ.

- Меѓу овие објекти, има такви со национални (за двете земји) и наднационална важност што може да се користат како атракција за голем круг посетители.

- Иако голем дел од објектите не се уникатни за Бугарија, Северна Македонија, дури ни Балканскиот Полуостров, доволно се интересни за да бидат вклучени во услуги на интерес и продукти што можат да бидат уникатни за целниот регион.

- Пристапот до повеќето објекти е доволно добар за да се обезбеди нивно лесно и безбедно вклучување во туристичките услуги и производи.

- Целниот регион е богат со други ресурси што можат да осигураат разнообразност на производот на културниот туризам, на пример заштитени природни територии, интересни карпести феномени, водопади и водни објекти, ендемични растителни и животински видови итн.

- Нивото на развој на основните туристички услуги, а најмногу местата за престој и јадење е доволно за развој на интегрирани туристички производи за регионот.

- Географската локација на целниот регион е погодна од аспект на емитување пазари. Од особена важност е близината на двата главни града Софија и Скопје, најголемите пазари на домашен туризам за двете земји, Бугарија и Северна Македонија.

- Патната и транспортната пристапност на регионот е добра и мораме да ги споменеме меѓународните аеродроми во Софија и Скопје, автопатот Струма во бугарскиот дел и Паневропскиот коридор 8 што ги поврзува Јадранското Море и Црното Море и минува од Скопје до Софија преку Куманово, Крива Паланка, Ќустендил и Дупница.

- Статусот на општата инфраструктура, трговија и јавни услуги е доволно добра за да се дозволи составување и продажба на квалитетни туристички производи.

Регионот има некои делови со долгорочен и сериозен фокус на туристички интерес, како на пример манастирот Рила или Св. Јоаким Осоговски. Овде треба да ги додадеме и местата со пониска или еднаква туристичка содржина, каде што туризмот сè уште постои – за пример можеме да дадеме некои добропознати фолклорни настани што привлекуваат голем број учесници и гледачи на две туристички дестинации, но само еднаш годишно. Утврдената туристичка навала на овие места може да се користи за постепен развој на другите делови на територијата.

- Има доволно човечки ресурси за развој на квалитетен модерен туристички производ. Треба да ја споменеме и волјата на локалните власти за такво развој, изразен преку постојните одобрени стратешки и плански документи.

Предизвици

- Објектите на недвижно културно наследство, како и носителите на подвижно и неопипливо наследство се нееднакво распоредени на територијата на целиот регион. Ова создава одредени тешкотии при обидот да се развие здружен туристички производ.

- Голем дел од објектите имаат само локална важност што многу го отежнува привлекувањето поширок круг на посетители.

- Голем дел од објектите се недоволно проучени, што многу ги ограничува можностите за воведување на значење во развојот на привлечни туристички услуги, со пазарна вредност, засновани на овие објекти. Ова се однесува подеднакво на опипливото и неопипливото културно наследство.

- Голем дел од објектите, главно тие на недвижно културно наследство не се во доволно добра состојба сами по себе и за вклучување во туристички производи и услуги. Кај некои веќе има загуба на културно наследство, на пример уништените мурали во некои изолирани цркви поради протекување на ѕидовите и плафоните. Освен што се непривлечни од туристичка гледна точка, во некои случаи овие места претставуваат и опасност за туристите.

- За некои објекти нема лесен или безбеден пристап. Ова главно важи за неподвижните локации околу населбите, и тие што се пооддалечени.

- Многу од другите постоечки ресурси за развој на туризмот во целниот регион исто така не се во доволно добра состојба, доволно проучени или со лесен и безбеден пристап, на пример интересни речни кањони или водопади високо во планините.

- Има места во регионот каде што нивото на основни туристички услуги (сместување, кетеринг) е екстремно ниско или воопшто го нема. Иако ова не е непремостива пречка за развојот на интегриран туристички производ (затоа што може да се направи комбинација со други места што ги имаат тие услуги), во некои случаи овој недостаток може сериозно да ги ограничи можностите за одредена мини-дестинација.

- Во поглед на патната и транспортна пристапност на целниот регион, мораме да ја споменеме недоволната обезбеденост на железничкиот транспорт, како и лошата состојба на некои патишта вон главните артерии, особено оние што водат до оддалечни места и локалитети.

- Иако статусот на општата инфраструктура, трговија и јавни услуги не е непремостива пречка за развојот на одржлив туризам во регионот, на некои места

нивото е под очекуваното за 20-тиот или 21-виот век. Од посебна важност, на пример, за модерниот турист е брзото и лесно поврзување на интернет во секој дел од неговото или нејзиното патување.

- Голем дел од територијата на целниот регион нема никаков туризам, што значи недостаток на традиции и искуство, и потребата за вложување повеќе напор за развој.

- Во врска со горенаведеното, забележуваме недостаток на доволно (со доволен квалитет) туристички персонал кој треба да дочекува и опслужува туристи. Ова е особено важно за местата без развиен туризам.

АНАЛИЗА НА МОЖНОСТИТЕ ЗА ВАЛОРИЗАЦИЈА НА КУЛТУРНИ РЕСУРСИ И ПОВРЗУВАЊЕ НА СРОДНИТЕ БИЗНИС-СЕКТОРИ НА ТУРИСТИЧКА КУЛТУРА

Прегледот на постоечките плански и стратешки документи во целниот регион (планови за општински развој, програми за туристички развој, проучувања на културно наследство итн.) ја покажа идентификацијата на следниве резимирани можности за туристички развој врз основа на културно наследство:

Општина Бобов Дол: проучување на сите објекти на културно наследство; реставрација, конзервација итн. обезбедување пристап; потпишување; маркетиншки и рекламни кампањи; основање туристички информатички центар; организирање фестивали; обучување персонал; соработка со соседни региони; привлекување соодветни експерти.

Општина Бобошево: проучување археолошки и историски важни објекти и објавување собрани информации; обновување локални традиции и обичаи; сочувување на особеностите и автентичноста на традиционалниот стил на живот и култура, како и природната средина; подготвување регистар на туристи и природни знаменитости и промоција на тој регистар; поддршка за организација на традиционални и иновативни културни настани.

Општина Дупница: обезбедување зграда за општинскиот музеј – изложување на собраните материјали; развој на мулти-функционална сала за разни настани; завршување на археолошки истражување на важни наоѓалишта; организирање иновативни културни настани и нова културна инфраструктура; професионален маркетинг; основање фестивалски бренд „Произведено во Дупница“.

Општина Кочериново: не се планирани специјални мерки поврзани со културно наследство.

Општина Кустендил: одржување згради на Општински центри/Читалишта; одржување и социјализација на локации на културно наследство; збогатување на културната агенда.

Општина Невестино: развој на програм за туристички развој и специјализиран план за урбан дизајн; воспоставување интегриран туристички производ; организација на културни и туристички настани; учество на туристички панаѓури; маркетинг; нов портал за Невестино; обучување луѓе; изложување и социјализирање културни локации; развој на туристичка инфраструктура.

Општина Рила: истражување и мапирање објекти на културно наследство; основање локален фонд за неопипливо наследство и тематски изложби во Читалиштата; организирање меѓународен фестивал на христијанската хорска песна; реставрација и зачувување на културни споменици; подобрување на околината; одржување и модернизација на Читалишта; развој на културни патеки; поставување интегриран туристички производ; основање центар за посетители со презентации за животот на Св. Иван Рилски, детски игралишта, занаетчиски работилници; во соседството Бабинска – мултимедијален духовен центар, отворање Спортела музеј посветен на римското наследство во градот и околината; трансформација на културната во туристичка агенда со додавање нови настани како занаетчиски панаѓур; развивање модел на винарија и програми за вклучување туристи во винарски активности; развој на човекови ресурси на сите можни начини; меѓурегионална, прекугранична и меѓународна соработка и умрежување;

маркетиншки студии и годишни маркетинг програми; интегрирани туристички портали и профили на социјални мрежи; филмови, прирачници, печатени материјали; учество на панаѓури; патувања за запознавање за новинари и тур-оператори; медиумско рекламирање; надворешно рекламирање; производство на сувенири.

Општина Сапарева Бања – финализирање на археолошки истражувања на важни наоѓалишта; поправки и реновирање на наоѓалишта каде што е потребно; подобрување пристап до наоѓалишта; поставување електронски регистар на културно наследство; отворање туристички информациски центар; развивање информациски портал за општината; учество на панаѓури и изложби.

Општина Треклијано – усовршување туристичка развојна програма; воспоставување интегрирани производи; реновирање и изложување атракции и обезбедување пристап до истите; спроведување соодветен маркетинг, основање културен и информациски центар на Треклијано.

Северно-источен плански регион на Северна Македонија – развој на институционалниот план за заштита на културното наследство и кревање на институционалниот капацитет за правилно управување; основање конзервациски центар во Куманово со гранки во Кратово и Крива Паланка; ре-евалуација и класификација на сите објекти на културно наследство – опипливо и неопипливо; финализирање на сите археолошки и други истражувања каде што е потребно; проширување на мрежата на музеи во регионот; преземање одговорност за објектите на културно наследство во име на локалните заедници; развој на интегрирана полиса за заштита на културно наследство и негова одржлива употреба; развој на човечки ресурси за заштита на културното наследство и развој на туризмот; стимулирање на културниот идентитет на регионот како маркетиншка предност; стимулирање на развојот на јавни-и-приватни партнерства во таа сфера; правење пазарни и маркетиншки истражувања; одржување туристички портал за регионот и информации за Североисточниот плански регион на национални веб-страни и портали.

Анализата извршена од страна на експерти и локалните власти за можностите за локален развој преку валоризација на културни ресурси и поврзување на соодветните сектори на туристичко-културниот бизнис покажа дека регионот во целост покажува правилна и повеќестрана визија за заштитата, развојот и употребата на културното наследство, поврзано со развојот на одржливиот туризам и обезбедување приходи за живот за локалните заедници. Разни аспекти на процесот на туристички развој засновани на културното наследство се земени предвид. Ја сфатија потребата од што е можно поцелосно истражување и документирање на сите видови објекти на наследство. Ја проценија потребата за одржување, обезбедување пристап и правилно изложување, како обезбедување соодветни информации за посетителите. Важноста на човечките ресурси за развојот на културниот туризам не е занемарен – како и квалификацијата, подготвеноста, соработката и умрежувањето. Трендовите на модерниот туризам се земени предвид, како и побарувачката за интегрирани туристички производи. И ништо помалку важно, посветија особено внимание на активностите за маркетинг и промоција, со своите модерни аспекти како интернет портали и социјални мрежи.

Врз основа на ова, просечните вообичаени нивоа на туристичкиот развој во целниот регион, особено на културниот туризам, може да се објаснат со фактот дека голем број од добро испланираните активности и мерки остануваат само на хартија, т.е. планските и стратешки документи имаат само својство на препорачување. И покрај значителните количини на фондови за безбедност во последните години преку проекти за прекугранична или друга соработка, во поголемиот дел на целниот регион туристичките посети остануваат на ниско ниво, и состојбата на многу објекти на културно наследство е алармантна.

Причините за ова веројатно се сложени, но можеби најважната причина се слабите интерсекторални врски. Општините се носители на стратешките визии за развој и ја имаат моќта да создаваат услови во коишто бизнисот би можел да функционира, но не е нивна функција да развиваат бизнис како туризам. Бизнисите, пак, вклучувајќи ги потенцијалните снабдувачи со услуги меѓу

локалните заедници, честопати ги занемаруваат стратешките и политичките за локален развој; не ја согледуваат „големата слика“. А соработката и умрежувањето, иако реализирани според потреба, сè уште не се сосема практично имплементирани.

Анализата на можности би била нецелосна без да се земат вистински или потенцијални ризици воочи успешната валоризација на културното наследство при развојот на туризам. Ризиците се аспекти на надворешната средина што нормално се појавуваат без оглед на нас, но можат да се предвидат и некогаш да се избегнат или барем минимизираат.

Еден вистински ризик е занемарувањето на потребата за зачувување одредени објекти на културно наследство во име на компетентните државни тела и во Бугарија и Северна Македонија. Веќе опишаната лоша состојба на некои такви објекти во целниот регион е токму поради такво занемарување. Во исто време, постои еден вид монопол врз управувањето на културното наследство коешто поставува ограничувања пред валоризацијата – на пример неможноста на отворање приватни музеи во Бугарија. Непотребно комплицираните процедури за управување на музејските активности (и други културни активности) исто така претставуваат ризици за успешна валоризација на наследството.

Вандализмот, во сите свои облици, е голема закана за објектите на културно наследство. Овде зборуваме за ограбување и уништување неподвижни културни и историски локации; хулигански дела против добропозната посетителска инфраструктура; трансформација на примероци на неопипливо наследство до ниво на масовна култура итн.

Еден многу значаен ризик што мора да се земе предвид е надворешниот притисок за одржлив развој на туризмот во регионот. Обично тој ризик се појавува кога постојат големи економски интереси кон ресурсите на дадени локални заедници, без грижа за овие за заедници или нивното природно и културно наследство. Развојот на неодржлив туризам е видлив и кога носечкиот капацитет на туристичките дестинации е надминат; тогаш претераниот туристички притисок им

се заканува на локалните ресурси и понекогаш животниот стил на локалните заедници.

СТРАТЕШКИ ДЕЛ

СТРАТЕШКИ ЦЕЛИ

Општа стратешка цел

Развивање одржлив туризам заснован на културното наследство на целиот прекуграничен регион и поддршка за негово зачувување.

Одредени стратешки цели

1. Создавање соодветна средина за развојот на одржлив културен туризам
2. Поддршка за заштита на културното наследство со сите можни средства и методи

СТРАТЕШКИ МОДЕЛ ЗА ИНТЕРВЕНЦИЈА ЗА РАЗВОЈОТ НА КУЛТУРНИОТ ТУРИЗАМ ВО ПРЕКУГРАНИЧНИОТ РЕГИОН

Нови модели на остварливи активности наклонети кон наследството во туристичкиот сектор

Во меѓународната пракса, постојат многу нови модели што демонстрираат како културното наследство може да се користи на одржлив начин со цел да се развие квалитетен туристички производ. Некои од овие модели се поврзани со почетното и тековното планирање на развојот. Трендот е применување на широк учеснички модел, т.е. со вклучување на сите акционери - локални власти и локални/регионални гранки на државни тела, бизниси поврзани со туризам, невладини организации, културни и образовни институти, медиуми. На овој начин се гарантира дека се интереси се задоволени и постои заедничко „сопствеништво“ на плановите.

Во некои модели се експериментира со заедничко управување на културни туристички дестинации. Користејќи го примерот на УНЕСКО ЧИБ (Човекот и биосферата) резервите каде што има централна, строго заштитена зона и слоеви на соседни економски активности со користење на природните ресурси на одржлив начин, може да се утврдат културни туристички региони, со една или повеќе важни локации во центарот (пр. манастирот Рила и манастирот св. Јоаким Осоговски) и групи од други локации, производи и услуги околу нив со заеднички регионален идентитет. Моделот во моментот се тестира во Грција каде што ги основаат таканаречените ОУД или Организации за управување со дестинации.

Друга група иновативни модели е поврзана со суштината на туристичкиот производ заснован на култура. Генерално, целта е да се одговори на очекувањата на модерниот турист кој патува во потрага по искуства и спомени. Очигледно е дека тој/таа не може едноставно да се информира за некоја културна локација и да му се наведат важни датуми и имиња што нему или нејзе ништо не им значат. Постои цел нов комплет инструменти за развој на туристички услуги засновани на модерно наследство; детално се претставени во следното поглавје.

Многу иновативни модели се применети во полето на маркетинг на културниот туризам. Во најголем дел се поврзани со е-маркетинг, или електронски маркетинг, поврзан со интернетот како медиум, кој станува сè поважен. Се очекува, во не толку далечна иднина, да ги замени сите традиционални форми на маркетинг.

Значајни се и моделите што прават проценка на т.н. носечки капацитет на туристичките дестинации. Тоа е практичен научен систем на показатели што даваат комплексна проценка на број на туристи што одредена дестинација може да „носи“ во одреден период пред туристичкиот притисок да почне да ја оштетува. Целниот прекуграничен регион меѓу Бугарија и Северна Македонија е далеку од такви гранични вредности но правилен пристап би било да се пресмета носечкиот капацитет пред планирањето на туристичкиот развој за да се мониторира статусот за време на развојниот процес. Или постои ризик да се пропушти моментот во којшто овој капацитет е постигнат, или дури пречекорен.

Избор на стратешки модел за интервенција во целниот регион

Препорачаната интервенциски модел за развој на културниот туризам во прекуграничниот регион е примена на принципите на толкување на наследството на сите нови услуги и производи засновани на култура. Причините за тој предлог се следниве:

1. Производите и услугите развиени на тој начин се попривлечни, позабавни и подинамични. Создаваат искуства и спомени и одговараат на очекувањата на модерниот турист.

2. Толкувањето носи додатна вредност како на културното наследство, така и на туристичката услуга.

3. Оваа методологија дозволува употреба на културно наследство без потреба за физичка интервенција.

4. Толкувањето создава специјален став кај посетителите кон даден регион и народ, што ја засилува волјата за зачувување на наследството за да стане природна желба и потреба, а не ограничување наметнато од законот.

Што е толкување на наследството?

Може да се дефинира како превод на фактички информации за наследството на јазик што е интересен и разбирлив за јавноста. Ова значи дека толкувачот не ја учи јавноста и не ја информира за некоја локација, туку испорачува пораки за вредноста на таа локација, забавувајќи ја јавноста.

Толкувањето ги има следниве квалитети:

- Забава и задоволство. Бара неформална атмосфера каде што се користат секојдневни стилови, поинакви од традиционалните музејски говори.

- Толкувањето се потпира врз вклучувањето на публиката; затоа има специјален комплимент што вклучува игри, натпреварувања, драма, промена на стилови, хумор, музика итн.

- Толкувањето се согласува со јавноста; има смисла за нив и се поврзува со работи што луѓето ги знаат. За тоа користи примери, аналогии и споредби.

- Толкувањето е лично; не само што се однесува на работи што публиката ги знае, туку работи што им се важни на луѓето. Овде доаѓаат т.н. глобални вредности – семејство, љубов, војна итн.

- Толкувањето е структурирано, има хиерархија на идеи (не повеќе од 5) и акценти.

- Толкувањето има тема и порак. Второто е особено важно затоа што е точно она што публиката го памети, а не голите факти. Пораката е централната или клучна идеја на презентацијата/говорот. Мора да се формулира како куса, едноставна и логична реченица; да се открие општата цел на говорот; да биде одредена и фразирана на интересен начин што ќе привлече внимание. На пример, ако темата е манастирот Св. Јоаким Осоговски, тогаш пораката може да гласи: „Ниедна голема конструкција не се завршила за еден ден“, или „Јоаким Осоговски бил и прекрасна личност освен сакан светец“.

- Толкувањето кажува приказни што имаат почеток, „јааол“, развој, кулминација и крај.

Примери од комплетот инструменти на толкувањето:

1. Насмевнување. Насмевката покажува задоволство во повеќето култури, а расположението на толкувачот се пренесува на публиката. Ако тој/таа изгледа како да се забавува, тогаш најверојатно ќе се забавува и публиката.

2. Користење активни глаголи. Тие се моќта на јазикот, на пр. „Хрељо Драговол ја изградил таа кула“, а не „Кулата била изградена од Хреља Драговол.“

3. Прикажување на причинско-последничните синџири. Луѓето сакаат да ги знаат причините за одредени феномени.

4. Вметнување „живи“ луѓе во приказната. Ова не значи користење само вистински историски личности, туку нивно оживување, да се прикажат како човечки суштества што дишеле, сакале, мразеле, биле љубопитни, и конечно, личеле на модерниот човек.

5. Користење „визуелни метафори“ за опишување комплексни идеи. Ова е илустрација што го визуелизира она што тешко може да се изрази со зборови. На пример, колку возрасни луѓе мораат да стојат на раменици со цел да ја „изградат“ кулата на Хреља.

6. Користење „носачи за идеите“ на толкувачот. Тоа е дел од комуникациската стратегија и се користи за да се направи темата попривлечна со вметнување духовитост во контекст на сцена или ситуација. На пример:

- *Несразмерност во големина.* Да бевме доволно мали да влеземе во пчелина кошница, би се зачудиле што би можеле да видиме.

- *Несразмерност во време.* Кога би можеле да патуваме XXX години назад во времето, сега би гледале како Димитар Папрадишки како го слика „Свети Никола“.

- *Доминантни аналогии.* Постојат аналогии околу коишто е изградена целата презентација, на пр. споредба на заштита на наследството со човек со поделена личност – од една страна, тој е оној што се заканува на тоа наследство, а од друга мора да го заштитува од самиот себе.

- *Измислени ситуации.* Што ако? Замислете дека некоја културна локација исчезнала?

- *Персонафикации.* Назначување одредени човечки квалитети на нелуѓе, пр. Што би рекле камењата од ѕидот на оваа црква кога би можеле да зборуваат? Или

– како ова 200-годишно дрво покрај споменикот би ги гледало луѓето што го изградиле?

- *Фокусирање на индивидуалеџот.* Користење измислена, но научно точна приказна за личност или објект (животно, растение, камен, водна молекула, леден кристал итн.) На пример, што станува со каменот при патувањето од планината до ѕидот на таа тврдина; или како би изгледале последните денови на последниот што останал во тврдината? Личниот елемент честопати помага приказната да се направи поинтересна и позабавна.

7. Користење примери. Повикување на нешто што публиката го знае, како на пр. Вака би изгледал прозорецот за топли оброци.

8. Користење аналогии. Покажување на сличности меѓу предмет на толкување и нешто што публиката го знае, пр. За да се разбере како функционираат вулканите, треба да замислите лонец со капак.

9. Користење споредби. Прикажување на важните сличности и разлики меѓу предмет на толкување и нешто што публиката го знае; користење на зборот „како“ или „какво што е“ е добра идеја. На пример: Ако обраќате внимание, ќе видите дека мантијата на светецот на онаа икона е црвена како крв.

Видови средства за толкување

Усни презентации

Се користат за претставување одредена локација, место, музејска изложба или друга на негово место. Има три дела:

- Вовед: го привлекува вниманието на јавноста; ја претставува пораката и главните идеи

- Главен дел: ја развива темата околу главните идеи. Користи факти, концепти, примери, анекдоти, илустрации итн.

- Заклучок: ја повторува пораката

Чекорите за подготовка на усна презентација вклучуваат:

1. Одбирање генерална тема, пр. манастирот Св. Јоаким Осоговски. Задолжително е да се истражат сите можни информации за оваа тема однапред.

2. Одбирање поодредена тема доколку е потребно, пр. конструкцијата на манастирот Св. Јоаким Осоговски.

3. Одбирање порака: ни една голема конструкција не е завршена за еден ден.

4. Подготвување скица на кратка содржина за презентацијата (прво главниот дел, потоа заклучокот и на крај воведот); планирање на транзициите меѓу нив.

5. Развој на главниот дел на презентацијата што е во основа „пополнување“ на содржината. Ова е исто така и моментот да се планираат методите за вклучување на публиката (игри, натпреварувања итн.)

6. Подготовка на заклучокот на презентацијата, одговарање на прашањето: Па што?

7. Подготовка на воведот што треба да ја содржи пораката и на некој начин да почне да го фокусира вниманието на публиката: кратка приказна, прашање, некој пример на работи што ќе се дискутираат, шега итн.

8. Реаранжирање на деловите и финализирање на презентацијата.

9. Проба. Што да се научи напамет – што прво да ѝ се каже на публиката по пристигнувањето, првата реченица на воведот, транзициите меѓу главните идеи, последната реченица од заклучокот.

10. Одбирање наслов за презентацијата, пр. „Манастир на еден ден?“

Честопати на толкувачот му требаат алатки за визуелна поддршка при неговата/нејзината работа. Мораат да ги исполнуваат следниве критериуми: едноставност, јасност, читливост, согласност со она што се дискутира; се користат само онолку колку што е потребно за да се илустрираат фактите. Овие алатки

можат да бидат многу разновидни: слајдови, вистински примероци (камења, семки, листови), модели (зграда, животинска фигура), цртежи, фотографии, мапи, табли со листови, табли за пишување, пост-ит ливчиња итн

Тури со водичи:

Овие можат да се класифицираат на различни начини, пр. одење, возење велосипед или автомобилски тури; архитектонски, археолошки, фолклорни тури; презентациски или производствени тури (кога производниот процес се презентира, пр. правење леб од зрна)..

Секоја тура има четири дела:

- Деел со запознавање: кога групата пристигнува. Прво водичот се претставува; се сликаат фотографии од групата; водичот проверува дали секој ја има потребната опрема, вода, крема за сончање итн.

- Вовед: истото за толкувачките презентации. Се презентира рутата: должина, тежина, застанувања по патот, тоалети итн.

- Главен дел: истото како за толкувачките презентации, само овде транзициите меѓу застанувањата се многу важни; водичот може да им задава разни задачи на публиката додека пешачат/возат велосипед, на пр. да најдат што е можно повеќе зборови што се римуваат со нешто, или едноставно да бараат работи по патот (пр. кој ќе слика најмногу фотографии од кружни камења).

- Заклучок: исто како за толкувачките презентации. Гостите се покануваат да дојдат повторно.

Чекорите за подготвување толкувачка тура се исти како за презентациите. Ова се некои поедноставни методи за да турата биде подинамична:

- Користење помошни визуелни алатки: прирачници, двогледи, термометри, кукли, јаже, албум со фотографии, цртежи и други илустрации, мапи, компас,

огледало, снимени песни, работи што не можат секогаш да се видат во полето (пр. некој посебен цвет).

- Користење мистерии или загатки

- Забавни активности: когнитивни игри, употреба на сетилата, барање богатство итн.

- Поставување прашања: да се фокусира вниманието (ја гледаш онаа буква на сидот?); да се споредува (што им е заедничко на овие две работи?) да се применува (зошто е ова важно да се знае?); да се пронајде решение (како можеме да ја запреме ерозијата зад тврдината?); да се проценува (дали ова е добро или лошо?)

Корисни совети за водичот/толкувачот:

- Секогаш држете се пред групата

- Со поголема група, можеби ќе морате да го намалите бројот на застанувања

- Ако се случи нешто неочекувано, обидете се да го вклучите во турата

- Доколку е можно, завршете ја турата на местото на тргнување

- Држете се до прелиминарниот распоред; доколку сепак доцните, предупредете ја групата

- Обрнувајте внимание на најбавниот во групата

- Надгледувајте ја динамиката на групата и состојбата

- Во случај на инцидент со еден член на групата, обидете се да му обрнете внимание нему/нејзе И на остатокот од групата.

Други изведувачки активности со учество на толкувач

- Прикажувања на жива историја (театарска изведба на вистински или измислени личности од минатото)

- Персонификации (театарска изведба на нечовек – животно, камен, дрво итн.)

- Куклени театри

- Патувачко толкување (лични разговори со луѓе што ја посетуваат локацијата)

- Места за информирање (лични разговори луѓе што го посетуваат местото)

Корисни совети за драматизации:

- Барајте автентичност во облекувањето и однесувањето

- Барајте точност од историска гледна точка

- Зборувајте во сегашно време – Сега, во 1820 година...

- Избегнувајте вистински познати личности; постои опасност да се најдете во конфликт со претставата што публиката веќе ја имаа за таа личност

- Подгответе се многу добро за темата, светот и времето што ќе се презентира

- Доколку е можно, почнете дијалог со публиката

- Внимателно одберете го местото за драматизација: близу зграда или надвор во природа

- Добро испланирајте ја драматизацијата: еден или двајца луѓе; вклучете некого „од минатото“ да се придружи на групата во текот на турата

- Испланирајте ја појавата на толкувачот: ја пресретнуваме групата во нашата улога; прво ги поздравуваме, па влегуваме во улогата; и така натаму

- Испланирајте го конечниот чин: излегуваме од улогата и го донесуваме заклучокот како ние самите; се повлекуваме пред крајот, сè уште во улогата; никогаш не излегуваме од улогата итн.

Корисни совети за персонификациите:

- Точноста во појавувањето не е толку важна како точноста во карактеристиките на објектот
- Најважно е целата драма да биде забавна; така може да се користи како за возрасни, така и за деца
- Не зборувајте премногу; фокусирајте се на глумењето

Корисни совети за куклени театри:

- Куклите можат да преставуваат личности од реалниот живот или нечовечки предмет
- Куклените театри можат да се користат како одделен настан или како додаток на други активности, пр. туристичкиот водич може да користи кукла во некој момент од турата за да подржи некоја информација
- Куклите можат да бидат од секаков материјал: ракавици или чорапи; маски или лица на стап; сунѓер; балон со нацртани очи; хартиени кеси итн.
- Куклите мора да имаат лица и изрази
- Сценариото треба да се согласува со достапниот материјал и човечките ресурси
- Помалку дијалог, повеќе акција
- Шарена позадина е подобра, и да се менува во текот на изведбата доколку е можно
- Се препорачуваат звучни ефекти; можат да бидат снимени или изведени во живо
- Изведбата треба да е куса, исто како и пораката

Корисни совети за патувачки изведби

- Треба да има добро промислена порака, но подредена на она за коешто се интересира посетителот

- Толкувачот прво треба да се претстави и да биде објективен/а за конкретната тема или ситуација; описот на какви било ефекти или последици од ситуацијата треба да се направи од професионална гледна точка, а не законска

- Толкувачот треба да биде учтив и пријателски расположен; да покажува интерес за самите посетители – од каде се; какво им е резимето итн.

- Толкувачот мора да е способен да одговора на сите прашања ако се прашуваат за првпат (иако е подобро да има подготвено одговори однапред)

- Толкувалот не треба да доминира во разговорот и да се задржува предолго, освен ако луѓето не покажат вистински интерес

Корисни совети за организација на места за информации:

Кога поздравувате посетители: нека се чувствуваат добредојдени, не само толерирани. Носете бец со вашето име. Подговете постер или нешто слично со зборовите: „Добредојдовте: Како можеме да ви помогнеме?“

- Нека луѓето се чувствуваат важни. Можете да пуштате некоја тивка музика; создава неформална атмосфера.

- Кога ориентирате посетители: информирајте ги луѓето за она што можат да го видат и прават во областа и соседните региони; подговете прирачници, брошури, мапи со места за посетување и далечина; време за стигнување до тие места со автомобил или велосипед/пеш доколку е применливо. Информации за времето секогаш се добро прифатени од посетителите

- Кога се обидуваат да создадете ставови кај посетителите: подговете информации за историјата на регионот. Бидете подготвени да кажете како живее локалниот народ и како посетителите треба да се однесуваат за да не нанесат

штета. Користете позитивни пораки: „Ви благодарам што оставате цвеќе за другите!“ наместо „Не кинете цвеќиња!“

- Кога одговарате на потребите на посетителите: бидете подготвени да одговорите на најразновидни прашања, вклучително локациите на тоалети и вода за пиење, бензински пумпи и ресторани, места за кампување и пикник. Направете список на најчесто поставувани прашања. Кога немате одговор на некое прашање, извинете се, но обидете се да го дознаете за следниот пат.

- Кога ја изведувате идејата: подгответе комплет визуелни помошни материјали. Подгответе одговори на повеќе прашања за историјата на регионот.

- Обезбедете повеќе динамични услуги:

- Позитивниот имиџ е важен – подеднакво за изгледот и однесувањето
- Бидете активни кога дочекувате посетители: насмевка, кимање со главата и гледање во очи
- Одржувајте го местото за информации пријатно за посетители
- Подгответе збирка помошни материјали
- Обрнувајте вистинско внимание на секој посетител: ако се многу, обидете се да им обрнете еднакво внимание
- Слушајте го посетителот
- Обезбедете видливи информации кога центарот за информации е затворен
- Бидете подготвени да предложите алтернативи (пр. при лоши временски услови) да обезбедите прва помош
- Бидете подготвени да се справите со лути или иритирани посетители; слушајте и бидете сочувствителни, не губете трпение и не

прекинувајте; не одговарајте на навредливи коментари; дозволите посетителите да „оладат“ и потоа понудете им помош

Толкувачки изложби

Постојат следниве видови:

- Изложби во затворен простор – на сидови, маси, во центри за информации, музеи, канцеларии, општини, главните простории на компаниите..
- Изложби на отворен простор – со изведувачки табли и конструкции, подготвени да истрпат разни временски услови; на автобуски и железнички станици, посматрачници, места за кампување и пикник, реки итн
- Привремени изложби (во затворен или отворен простор) – секаде каде што може да се стигне до нашата публика, вклучително фестивали и други настани
- Информациски табли – на туристички патеки, паркинзи, историски локации, музеи итн
- Регулотивни знаци – каде што има одредени правила за однесување

Концептот на градење толкувачка изложба е слична на тој за презентации, само тука насловот е обично пораката. Има четири нивоа на презентирање:

- Пораката (првото нешто што се гледа)
- Не повеќе од 5 главни идеи, јасно поделени
- Одбрани детали за секоја идеја (текст и илустрации)
- Информации за посетителите за тоа како можат да научат повеќе за себе (веб-адреси, приложен календар со адреси, имиња на стручњаци за темата, понуди за тури со водичи итн.)

Постојат и некои одредени барања во дизајнот на толкувачките изложби:

- Единство: идентични визуелни разделници (графички, физички итн.); идентични сценарија и шеми со бои; идентични линии и агли; идентични илустрации (слики, графики, фотографии)
- Акценти: разделување (физички, по боја или големина), посочување
- Рамнотежа : симетрична (вертикална и хоризонтална); асиметрична
- Боја: избор на шема со бои за изложбата: 1 главна боја и 1 до 3 додатни; внимателно испланирајте го осветлувањето на изложбата; посебни правила се применуваат на форматирањето текстови
- Привлечност: повеќе глетки, помалку текст; 3Д елементи (истакнати букви, замена на ѕидни панели со кутии и фиоки, висечки предмети на плафонот); интерактивност (посетителот учествува физички); воведување прашања и одговори; поврзување елементи (пр. која престилка оди со секоја од женските народни носии); механички алати или предмети што посетителот може да ги допира, пр. ароматични растенија, камења итн.

Самостојни тури

„Технологијата“ на нивниот развој е многу слична со таа на турите со водичи, но има некои важни точки:

- Одбирање место за турата: истите барања како за турите со водичи; минимално мешање во природната средина
- Одбирање тура со изведувачки потенцијал
- Пристапност до турата за деца, постари лица, лица со посебни потреби
- Постапување на турата близу туристички центри, места за пикник и слично
- Траење на турата: 400 до 1600м; 30 минути до 1 час
- Означување на патеката, вклучително стрелки каде што е потребно
- Избегнувајте потенцијално опасни зони

- Избор на застанувања: не повеќе од 10-12, сите поврзани со темата и подредени на не повеќе од 5 главни идеи; се препорачува повеќето застанувања да се во првата половина на турата

- Дизајн на турата: кружен или истиот пат во два правци

- Предвидување на потребите на посетителите: паркинзи, тоалети, вода за пиење, клупи, корпи за отпадоци, посматрачници итн.

- Поставување информациски табли на почетокот, на крајот и на места на застанување, плус некои информации на хартија (пр. леток за самостојно движење)

Овие тури можат и да бидат подинамични и покрај отсуство на толкувач (водич, домаќин). Некои едноставни совети:

- Прашања и одговори – одговорот е скриен за да го најде посетителот

- Трагање по богатство – предмети што не можат да се поместат

- Места за набљудување на далечина (двогледи, телескоп)

- Користење загатки и гатанки во секоја можна прилика

Принципите и методите на толкување на наследството се применуваат во земји со подобро развиен туризам од Бугарија и Северна Македонија веќе многу години. Иднината на модерниот и природниот туризам е дефинитивно поврзан со таа методологија. Што порано се претстави во регионите желни да го заштитат своето драгоцено богатство преку туризмот, со толку поголема конкуритивна предност ќе се здобијат тие региони.

МЕРКИ И АКТИВНОСТИ ЗА ОСТВАРУВАЊЕ ЦЕЛИ И МОНИТОРИРАЊЕ

Мерки за заедничка туристичко толкување и користење на културното наследство во прекуграничниот регион

А. Мерки поврзани со директно користење на културното наследство за туристички цели

А.1. Повеќе научни истражувања и организирање на информации за културното наследство на регионот

Оваа група мерки е поврзана со идентификуваните потреби во развојот на стратепки и плански документи што постојат во целниот регион. Понатаму, недостатокот на информации за одреден објект на културно наследство не му дозволува на овој објект да биде претставен и според тоа ги ограничува шансите за негова „продажба“ како туристичка услуга. Во оваа група се наоѓаат следниве мерки:

- Целосно археолошко истражување или финализирање на истражувањето што е веќе почнато за одредени недвижни објекти од територијата

Ова се однесува на локации како што се карпестите вдлабнатини во селото Бабинска Река во општината Бобов Дол и локалитетот Кисела Вода кај селото Липково од каде што доаѓаат т.н. „липковски мумии“. Неопходно е на локалитетите со поголем туристички потенцијал да им се даде предност при планирањето и финансирањето на археолошки истражувања – или од државни фондови или од проекти со надворешно финансирање. Фокусот мора да е биде на што е можно поголемо откривање на локалитетите што можат да се видат од идни посетители на самото место, како собирање и процесирање на максимално количество фактички информации што можат да се користат за развој на претставувачки програми поврзани со тие локации. Важно е и да се соберат визуелни информации за целите на претставувањето и рекламирањето, дури и да се користи самото истражување како маркетиншки инструмент, на пример преку видео-дневник на Јутјуб или некое слично модерно средство.

Правилното планирање е клучно од самиот почеток за идно изложување на пронајдоците од ископувањата – во принцип, идеалниот случај е изложба на/близу самата локација, во облик на музеј или центар за посетители. Во пракса, реалистичните можности се сведуваат на изложување во веќе постоечки музеј, но целта треба да е за локалниот/регионален музеј, не за државниот кој се наоѓа надвор од територијата.

Сите соберени информации мора да се дигитализираат и организираат на начин што ќе дозволува лесен пристап и користење од страна на сите акционери. Носители повторно можат да бидат регионалните музеи, но пристапот до каталозите и архивите мора е овозможен на интернет.

Детално целно истражување на неопипливото културно наследство на регионот

Ова се однесува на локални песни, танци, приказни, дури и стари готвачки рецепти, како занаети кои порани биле традиционални, но се веќе изгубени (пр. познавање на бојосување текстил во минатото кога немало хемиски бои). Многу информации во овој поглед веќе се соберени од постоечките музеи, Читалиштата од бугарска страна и културно-уметничките здруженија од македонска страна, како и разните проекти на државните институти и универзитети. Неопходно е овие информации да се систематизираат и потоа да се комплетираат со истражување на самото место, со записи фотографии / видео-снимки, како збирка примероци каде што е можно.

И овде е многу важно она што веќе го рековме за обезбедување лесен пристап за сите акционери до архивите со информации и базите податоци.

- Целосна дигитализација на веќе создадените фондови и архиви на културното наследство на регионот

Оваа мерка е насочена главно кон фондовите на музеите во целиот регион, но исто така и кон Читалиштата и културните здруженија (кога имаат такви фондови и архиви). Конечната цел е целосна дигитализација, така што секое парче

од културното наследство да се сочува најмалку како знаење, но е препорачливо процесот да започне и да фокусот да биде на оние елементи што први ќе влезат во новите туристички производи и услуги. Поради тоа, умрежувањето и меѓурегионалното усогласување меѓу сите акционери е од особена важност. И повторно, потребата за лесен пристап до дигитализираната содржина за сите е клучна.

A.2. Реконструкција, зачувување и одржување на објектите на културно наследство во регионот

- Подобрување на состојбата на изложени објекти на културно наследство каде што е потребно

Во поглед на точноста на формулациите, важно е да се напомене дека ова вклучува објекти што не биле специјално изложени од страна на експерти со цел да бидат достапни за генералната јавност, туку се само присутни – таков е случајот, на пример, со црквите и други верски локации. Ова се однесува и на подвижни објекти на опипливо наследство што се дел од музејските фондови – икони, стари книги и слично, на кои им е потребна обнова. Како и при истражувањето, овде идеалниот случај повторно би било да се стават сите објекти на културно наследство во добра состојба и да се одржуваат навремено, но реалистичното сценарио е да се почне со оние со поголема вредност и/или најголем потенцијал, односно нивно вклучување во привлечни туристички производи и услуги. Особено со оглед на фактот дека овие активности се поскапи од другите мерки предложени во оваа Стратегија, и според тоа потешки и побавни за имплементирање.

- Обезбедување постојано и соодветно одржување на објектите на културно наследство што во моментот се во (релативно) добра состојба

Не е неопходно грижата за одржување на културното наследство да се препушти само на грбовите на институциите со ограничени фондови (пр. музеи) или други приоритети (пр. бугарската црква или општинските администрации). Би било поодржливо кога таа одговорност би се поделила меѓу повеќе акционери,

вклучително секторите на бизнис и особено туризам, коишто одговорно ги користат или ќе ги користат објектите на наследство, создавајќи приходи. Освен организирањето јавни кампањи за сочувување загрозени објекти, една перманентна мерка би можело да биде воспоставување регионални (или општински) фондови за одржување објекти на наследство, коишто би се полнеле со проценти од приходите генерирани од секој турист што ќе го посети регионот; потоа тие фондови би можеле да се трошат согласно програма за приоритетни објекти и активности, прифатени преку консензус од локалните акционери. Во најлош случај, фондовите можат да се назначат за овие цели под општински или регионални програми за туристички развој, но нивните приоритети би можеле да бидат поинакви.

А.3 Ставање на објектите на културно наследство од регионот во состојба погодна за туристички посет

- Изложеност на подвижни материјални предмети од културното наследство

Освен случајот со општинскиот музеј во градот Дупница, којшто нема сопствена зграда и оттаму нема простор за изложување на собраните материјали, има други случаи во коишто целите збирки остануваат спакувани во разни фондови и архиви. Културното наследство мора да стигне до луѓето, да се покаже и знае. Обично, никогаш нема доволно простор за прикажување на сите предмети од дадена група, па изложбите се развиваат концептуално и се прави соодветна селекција. Бидејќи вообичаено перманентните изложби во музеите се изложени на административни процедури, и како што кажува нивното име, навистина се изменуваат, препорачливо е да се работи за привремени изложби, можеби дури и за патувачки изложби низ регионот и надвор од него. Планирањето такви изложби бара модерни пристапи и инструменти, за да можат лесно да се пакуваат, пренесуваат и повторно аранжираат согласно достапниот простор и услови во секое место.

- Социјализација на неподвижни опипливи предмети на културно наследство

Овде ги вклучуваме разновидните активности што можат да го подобрат просторот околу локалитетот (правење алеи, позеленување и садење цвеќе и дрвја, поставување клупи и места за одмор, корпи за отпадоци итн), инсталација на соодветно осветлување, поставување огради и влезови, обезбедување паркинзи, тоалети, вода, автомати за кафе, пијалоци и грицки. Во сите околности, мора да се мисли на обезбедувањето пристап за лица со посебни потреби, на пример попречена подвижност, вид, слух итн. Потоа, неопходно е да се одлучи какво ќе е работното време на локалитетот, како и кој ќе го отвори, како и дали ќе се собира данок од посетителите или не (карти за влез, такси за паркинг и др.); колкави ќе се тие цени и каде ќе одат/како ќе се користат. Ако се собираат пари, тогаш мора да се направи финансиски план што ќе ги разјасни нештата како што се табели со цени, попусти, промоции итн.

А.4. Развој на туристичка културна агенда за целниот регион

- Претворање на постоечки културни настани во туристички

Анализата на тековната културна агенда на целниот регион покажува дека повеќето настани се од фокален карактер. Дури и тие од национален или интернационален карактер тешко може да се дефинираат како туристички, освен во исклучиво теоретското значење на поимот туризам – поминување на време надвор од живеалиштето со рекреативна, работна или некоја друга цел. Тогаш учесниците од други региони и земји можат да се дефинираат како туристи и настанот може да се дефинира како туристички, особено кога се знае дека дадените учесници трошат пари на дестинацијата и со тоа генерираат некакви приходи. Но целта на целата оваа Стратегија и на напорите за туристички развој во целост не може да биде конечна класификација на постоечки активности како туристички. Вистинскиот туристички настан би требало да привлече надворешни гледачи и гости коишто би требало да конзумираат разни производи и услуги во регионот и да генерираат опиплив приход во локалната економија.

Не сите настани од тековната културна агенда можат да се претворат во туристички. Прегледот на националните културни календари и на Бугарија и на

Северна Македонија покажува дека над 1/3 од сите настани што претендираат да бидат туристички се фолклорни, проследени со речиси 1/ 4 од фестивалите посветени на храна и пијалоци. Целниот прекуграничен регион има некои докажани настани од двете групи што можат да се развијат во туристички настани, но тоа мора да се стори крајно внимателно. Од маркетиншка гледна точка, нема поента да се создаваат производи или услуги што се идентични или барем слични на тие од конкуренцијата – и токму тоа се случува во моментов на државно ниво. Фолклорните фестивали се организираат на речиси идентичен начин, како и фестивалите за храна и пијалоци каде што изложуваат штандови со соодветните производи плус (!) фолклорен програм. Понатаму, фолклорниот програм е ретко територијално одреден; во сите делови на земјата покажуваат фолклор од секаде.

Од сето ова, следи дека оние што ги планираат туристичките настани поврзани со фолклор или храна и пијалоци во целниот прекуграничен регион прво мора да одговорат на прашањето зошто еден посетител би дошол да слуша народна музика или да учествува во кулинарски фестивал токму во овој регион, и одговорот не е затоа што овде ги прават истите настани како секаде. Напротив, туристичките настани во округот Кустендил и Североисточниот плански регион мора да понудат нешто поинакво од другите делови на Бугарија и Северна Македонија, и ова мора однапред добро да се изрекламира.

- *Развивање нови културни настани со исклучиво туристички цели*

Туристичките настани се извонредна алатка за забрзување на туристичкиот развој во даден регион. Замислени да се го покажат најдоброто од ресурсите на регионот; забавни се; не траат предолго и оттаму се лесни за посетување; генерираат големи приходи во ограничен период; и имаат ексклузивен маркетиншки ефект зашто привлекуваат голем број медиуми и вниманието на јавноста. Опасноста овде е повторно да станат прослави за локалната заедница, а не за посетителите. Кога посетителот слави, локалната заедница или барем локалните добавувачи работат. Моменталната пракса покажува дека ова правило претставува голем предизвик за вообичаената балканска психологија.

Правилното планирање на туристички настан ги вклучува следниве препорачливи чекори, претставени во поедноставена форма:

а. решавање да се организира настанот; собирање партнери, формирање организациски комитет со луѓе одговорни за разните делови;

б. одбирање датум за настанот откако ќе се одлучи колку дена ќе трае и ќе се провери во кои неработни денови нема слични настани (слични според вид или место; во тој случај конкуренцијата мора да се минимизира што е можно повеќе);

в) одбирање простор за настанот, не само како место, туку прецизни локации за сцената, штандовите, паркинг за автомобилите на посетителите итн. Мислење на опции во случај на лошо време итн.

г) составување детален програм на настанот според часови; важно да се размислува од гледиштето на посетителот, за да нема активности што се преклопуваат или предолги празни периоди меѓу активностите кога гостите би се чудеде што да прават;

д) планирање на публицитетот за настанот – во медиумите, социјалните мрежи и сите други пристапни канали;

ѓ) планирање и пресметка на сите потребни материјали, финансиски и човечки ресурси, буџетирање и поделба на улоги и одговорности;

е) надгледување на имплементацијата; проценка и заклучоци за следните настани.

Очигледно е дека фестивалскиот културен туризам не е напор за еден човек, една организација или дури една институција; важно е да се работи заеднички и да се вклучат сите акционери, вклучувајќи ги и медиумите.

Б. Мерки поврзани со претставувањето на културното наследство за цели на одржлив туризам

Б.1. Развој на претставувачки културно-туристички производи и услуги

- Развивање толкувачки презентации за одредени објекти на културно наследство

Поентата на толкувачките презентации, како што се опишани погоре, е да се оживее и да се направи поинтересен и попривлечен објектот на културно наследство за општата јавност. Погодно е да се подготват такви презентации за сите неподвижни објекти опишани во оваа Стратегија со оглед на тоа дека според експертска проценка поседуваат најголем туристички потенцијал. Погодно е и да се прават толкувачки презентации за разни групи подвижни објекти, на пример сликите на Владимир Димитров – Мајсторот, сите икони од галеријата на црквата Св. Никола во Куманово. Истото важи за елементите на неопипливо културно наследство како што се шопските народни танци или легендата за четирите светци што ги основале манастирите Осогово, Лесново, Пчиња и Рила. Додавањето толкување на фолклорните фестивали исто би помогнало за создавање уникатен производ или барем производ поинаков од масата на сите други настани во Бугарија и Северна Македонија коишто практично не се разликуваат меѓу себе, од гледна точка на потенцијалниот посетител.

- Развивање на толкувачки културно-туристички патеки во регионот

Се препорачува да има разноликост во подготвувањето културно-туристички патеки, т.е. да се стави акцент на квалитетот, не на квантитетот. За почеток, може да има само две патеки од секој вид, но развиени на што е можно поинтересен и попривлечен начин, што ќе одговараат на потребите на што е можно повеќе потенцијални посетители. Ова значи подготвување група куси пешачки патеки, подолги пешачки патеки, велосипедски патеки (дури и за коњ или приколка доколку е возможно) и автомобилски патеки. Познато е дека ќе има најмногу клиенти за првите и последните, но другите две групи стануваат сè позначајни. Не е неопходно да се мисли задолжително во смисла на градење патека, поточно создавање туристичка инфраструктура – ова би ги одложило отворањето на патеките додека не се обезбедат фондови за ваква инфраструктура. Покрај тоа, во многу случаи не е ни воопшто потребно, освен ако не зборуваме за обезбедување

на патеката, на пример поставување огради, зацврстување на теренот итн. Генерално земено, доволно е да се има безбедна патека и добар толкувач.

Пиринскиот туристички форум има краток список на чекори за развивање пешачки патеки, подготвени за обука на локалните заедници кои се волни да работат за одржлив туризам. списокот го вклучува следново:

1. патеката мора да е лоцирана близу местото каде што има или ќе има навала на туристи;

2. доколку е можно, патеката треба да користи постоечки патеки наместо правење нови; треба да има минимална потреба од мешање во природната средина (додатно засилување или безбедносни мерки итн.)

3. тешкотијата на патеката треба да се процени согласно потенцијалната публика, на пример близу населби што ќе најчесто ќе ги посетуваат семејства со деца, се препорачува патеката да се испланира така што може да ја користат деца. Најдобрата опција е да се подготват неколку патеки со различна тешкотија;

4. точката на тргнување на патеката мора добро да се испланира во поглед на пристап; дали мора да се користи возило за да се стаса, и оваа услуга мора да се понуди на самото место;

5. најдобро е почетната и крајната точка да се поклопуваат или барем да се близу една до друга;

6. должината на патеката мора исто да се одлучи согласно потенцијалната публика. За куси кружни патеки, на пример, максималната препорачана должина е 4 часа;

7. патеката мора да поврзува соодветни објекти (природни, културни), обединети со заедничка тема како на пример „Традиционалните живеачки на локалното население во 18-ти и 19-ти век“ или „Листопадната шума“; доколку е можно, не треба да ги повторува темите на другите постоечки патеки;

8. патеки лоцирани близу заштитени области мора да пружаат опција за поврзување – тематско или физичко – со природното наследство и постоечките патеки на самата заштитена територија;

9. патеката не смее да ги загрозува изворите на вредни (ретки или заштитени) видови;

10. кога се потребни безбедносни зафати на патеката или дури конструкција на додатна инфраструктура (мостови, огради итн), мора да се земат предвид две работи: (1) новата инфраструктура мора да се вклопи во средината што е можно повеќе и (2) безбедноста на посетителите е од најголема важност, па треба да се бара помош од експерти при развојот на патеката;

11. означувањето на патеката не смее на повторува постоечки означувања и не смее да создава ризик за збунување на посетителите. Мора да се користат јасни и читливи бои и знаци и истите мора да се најават во почетната точка на патеката. Знаците треба да се лоцираат на јасно видливи места;

12. мора да се направи добра проценка за поставувањето стрелки – на чатали, свиоци, извори на вода и друго. Самите знаци мораат да бидат јасно видливи и читливи, мора да се изработени од материјал што одговара на средината;

13. мора да се развие толкувачки програм за избраната тема на патеката во две верзии – со и без водич. Согласно со темата, мора да се испланира бројот на застанувања на патеката. Зависно од прецизната ситуација, мора да се одлучи дали е потребно создавање места за одмор (огништа, клупи, маси, засолништа) и посматрачници.

14. за секое од избраните места за застанување на патеката, мора да се подготви информациска (толкувачка) табла, заедно со додатни табли за почетните и крајни точки доколку овие не се поклопуваат;

15. мора да се подготват толкувачки водичи за патеката – најмалку двајца за да можат да се менуваат. Нивната подготовка мора да вклучува минимални правила за безбедност;

16. мора да се подготви печатен материјал со мапа на патеката на онолку јазици колку што е потребно;

17. патеката мора да ја тестираат претставници од потенцијална целна група, на пример семејства со деца. Само тогаш ќе е потврдена должината на патеката;

18. патеката мора да се рекламира согласно со избраната целна публика.

При развивање автомобилски патеки, постои одредена специфичност, но генералните правила се исти – освен толкувањето важно е секогаш да се мисли на удобноста, безбедноста и забавата на посетителите.

- Развивање толкувачки изложби и информативни материјали за културното наследство на регионот

Изложувањето објекти на наследство на најдобар можен начин за простор, обезбедување соодветно осветлување, пристап е задолжително при создавањето експозиции; додавањето толкување на изложениот објект е сосема ново ниво што дава додатна вредност на наследството и го гарантира квалитетот на туристичката услуга. Се препорачува додавање на елементи на толкување на сите постоечки или идни музејски изложби, вклучително малите музејски збирки.

Понатаму, може да се развијат целосно толкувани изложувања со реплии, фотографии, цртежи, видео-материјали, модели итн. од објект на наследство со коишто не можеме или не треба да работиме слободно вон нивното место на чување или локацијата. Ако толкувањето се изведе како што треба, посетителот нема да трпи недостаток од вистинскиот објект. И таквото изложување би можеле да е многу флексибилно во поглед на можности за достапен простор и би можело лесно да патува низ регионот и надвор од него.

Информативните материјали што се објавуваат за културното наследство за туристичка цел, не за исклучиво академска цел, треба исто така да содржат барем некои елементи на толкување. Особено ако целта да е тие да се продадат и да се генерираат додатни приходи. Тогаш привлечноста на материјалот е од особена важност. Не смее да се занемари и фактот дека е поверојатно специјализираната публика да научи и запомни нешто за дадениот објект ако предложената информација се толкува, а не само да се пренесе на добар, научен јазик со многу факти.

Б.2. Нудење интегриран производ на одржлив туризам заснован на културното наследство на регионот

Развиените толкувачки презентации, патеки и изложувања треба да се обединат во еден интегриран туристички производ, за да може да се продаваат на туристичкиот пазар. Ова, како прво, значи дека треба да се спакуваат како одделни туристички услуги. Или, за секоја од нив, треба да се разјаснат следниве детали:

- а) што точно е вклучено во услугата – целосен опис
- б) кој ја нуди услугата – подобро е да повеќе од еден, за да можат да се заменат
- в) каде се нуди услугата – прецизни места на застанување, пристап, опции во случај на лошто време ако во принцип услугата се нуди на отворено
- г) колку долго трае услугата – со пристигнување на посетители, вовед, време за додатни прашања, испраќање на посетителите
- д) колку чини услугата – цена по човек во група од најмалку XX лица (се препорачува да се одреди максимален број посетители во група во поглед на достапен простор или други гледишта); попусти за деца, постари лица, повторни посетители, денови од неделата итн. Праксата покажа дека пресметувањето на цената обично создава одредени тешкотии во места со недоволно искуство, и ова најмногу се однесува на пресметувањето на трудо за добавувачите на услуги.

Препорачуваме овој момент да не се занемари, туку да се побара експертска помош, или барем некаква компаративна информација од достапни извори (на пример на интернет).

В. Мерки поврзани со обезбедувањето соодветна средина за развој на одржлив туризам заснован врз културното наследство на целниот регион

Белешка: не вклучивме мерки за подобрување на општата или јавна инфраструктура и јавни услуги затоа што нивната моментална состојба не е непремостива пречка за развојот на еднакви производи на културен туризам на целната прекугранична територија. Иако има места со потреби за подобрување на разните елементи на средината (на пример поправање селски патишта, системи на канализација, подобро управување со отпадоци итн), полемата потреба е за развој на самиот туристички производ, зашто поправката на патот нема сама да донесе туристи.

В.1. Развивање човечки ресурси за одржлив туризам во регионот

- Подготвување толкувачи коишто ќе ги понудат новите толкувачки услуги на културен туризам

Како што повеќе посочивме како ги опишавме различните видови толкувачки методи и средства, можно е да се развијат толкувачки услуги без директно учество на толкувач. Во некои случаи, ова може да е единствената опција поради објективни околности. Но како целина, се препорачува услугите да ги нудат водичи или презентери коишто се обучени според принципите и инструментите на толкување на наследството – на тој начин, додатната вредност на искуството за посетителот е многу поголема, и се генерираат поголеми приходи во локалната економија. Кои се барањата за добри толкувачи:

а) мораат самите да ја сакаат и да ги интересира темата што се толкува. Публиката може да го почувствува ова и тоа го пружа најдобриот резултат

б) мораат да имаат добра меморија или барем желба да вложат доволно напор за да запомнат што повеќе факти за објектот што се толкува. Ова е сировиот материјал со којшто толкувачот мора да работи, и не може да се дозволи да биде неподготвен. Особено денес, кога постојат толку многу достапни извори на информации на интернет и публиката честопати вложува труд да ги прочита однапред. Се разбира, не сите извори се веродостојни, и некои можат дури и да даваат погрешни информации, што е опасно. Затоа толкувачот за својата подготовка мора да користи само веродостојни извори и помошта од релевантни експерти

в) мораат да бидат добри раскажувачи и да можат да работат со зборови и говор како целина. Да се изразуваат точно и да умеат да објаснуваат поими и да користат синоними и идиоми. Да зборуваат јасно и гласно и да не користат паразитни звуци и зборови. Користењето жаргон и дијалект си има свое место во постигнувањето одредени ефекти во одредени моменти на толкувањето, но не треба да се користи во тек на целата презентација

г) мораат да имаат смисла за хумор и да се пријателски настроени со гостите. Смеслата за хумор е многу корисна како за самото толкување, така и за управување на посетителите, но треба да се користи внимателно – толкувачите не смеат премногу да се шегуваат и мораат да внимаваат на возраста, полот, етничкото потекло и другите карактеристики на публиката

д) мора да се способни да реагираат брзо и соодвено во непредвидени ситуации. Со време и искуство, секој водич го проширува кругот на ситуации што тој/таа може да ги предвиди и според тоа да се подготви за нив, но дури и тогаш има случаи кога тој/таа може да се изненади. Самоконтролата и смиреноста се најважни во такви ситуации, а потоа комбинираното рамислување за решавање на проблемот. Смеслата за хумор може повторно да помогне. Како и следново:

ѓ) мораат да имаат барем основно познавање и вештини во водење групи (ова важи најмногу за водичите на толкувачки патеки, но некои принципи се применуваат на сите толкувачи). На пример, освен способноста да пружат основна

прва помош, толкувачите мора да се способни да надгледуваат и управуваат со групните динамики; сите да ги гледаат во очи и да не си дозволат да ги монополизираат одредени членови на групата; да му угодат на последниот член на групата; да имаат подготвени трикови за фокусирање на вниманието кога луѓето губат интерес итн.

е) мораат да одржуваат пријатен изглед, кој вклучува лична хигиена, уредна коса, не премногу накит или шминка, ненаметлива облека и додатоци итн.

Организирањето обуки за локални толкувачи е еден од најважните чекори во развојот на одржливиот туризам заснован врз културното наследство.

- Обезбедување висок квалитет на сите туристички услуги што се дел од производот на културен туризам на целниот регион

Логично е секој снабдувач со туристички услуги да биде добро и професионално подготвен за особеностите на одредената услуга што се нуди – сместување, кетеринг итн. Меѓутоа, еднакво е важно да се поседува знаење за грижа за корисниците. Ова вклучува, на пример, воспоставување на првиот далечен контакт со клиентот (при резервации), дочекување, сместување, надгледување на потребите на клиентот, волјата да се обезбеди додатна вредност преку мал подарок или гест на внимание и слично. Подобрувањето на персоналот може да се постигне на различни начини: обезбедување извори на информации, обука, посети за проучување други региони со развиен туризам и размена на искуство, лична обука и друго.

- Развивање партнерства, соработа, умрежување

Во секторот туризам е особено важна способноста да се работи во екипа, зашто производот што се продава е сложен. Многу снабдувачи со услуги учествуваат во неговото составување, и создавањето погодна средина за негов развој вклучува и други акционери, надвор од бизнис-сферата. Потребата за партнерство е од големо значење во развојот на регионални производи, како што е случајот со целниот прекуграничен регион во оваа Стратегија. Воспоставувањето мрежа,

формална или не, помага во зајакнувањето на врски меѓу различните учесници и ја олеснува комуникацијата – особено со можностите што постојат денес (листи за праќање пошта, веб-форуми, фејсбук групи и други). Во иднина, доколку одржливиот туризам и особено културниот туризам навистина станат регионална сопственост на сите акционери, вреди да се размислува за основање формална структура што би го координирало и управувало неговиот развој, би била носител на разни брендови и квалитетни системи и друго.

Не треба да се занемарат придобивките што можат да произлезат од соработката со луѓе, организации и институции надвор од целната територија. Соработката со соседните региони дава можности за привлечна разновидност на туристичкиот производ. Размената на искуства со луѓе што работат за постигнување слични цели во други региони, дури и оддалечените, помага да се избегнат некои грешки при растењето и пружа иновативни идеи. Одржувањето контакт со национални, дури и интернационални институции поврзани со одржлив туризам гарантира дека познавањето на учесниците на правната и регулативна материја е ажурирано и им пружа подобра можност да лобираат на повисоки нивоа за постигнување на заедничките цели на регионот.

В.2. Обезбедување информации и маркетинг на туристичките услуги и производи засновани врз културното наследство на регионот

- Обезбедување информации за културниот туризам во регионот

Информациите се многу важни за посетителите на даден регион. Ова подразбира информации за културните и природни ресурси на регионот и практични работи како што се патишта, транспорт, места за престој и јадење, мапи, банкомати, продавници за полначи на мобилни телефони, време на отворање на музеи итн. Во најдобар можен случај, постојат туристички центри за информации каде што овие информации се концентрирани и постојано се ажурираат. Туристичкиот центар за информации може да биде и виртуелен, т.е. информациски портал на интернет со предноста да е достапен во секој момент и на секое место, но му недостасуваат живите контакти со луѓето во канцеларијата за информации – а

тоа, пак, нуди други предности. Едно ниво погоре е центарот за посетители што вклучува и канцеларија за туристички информации, но којашто сама претставува туристички локалитет бидејќи нуди разни додатни услуги.

Во случај на ограничени можности, за обезбедување информации за посетители, можат да се користат места за информирање во вид на канцеларии или други организации или институции, специјализирани штандови на комерцијални места, екрани или табли со информации лоцирани на места на патеката на туристичката навала, дури и киосци за информации во помодерна верзија, коишто сепак се попретенциозни во поглед на одржување и поврзување со електрична мрежа и интернет.

Почетното обезбедување и постојаното ажурирање на самата информација е всушност најважниот момент кога зборуваме за обезбедување информација за посетители. Најодржливата опција би била секој носител на информација да е одговорен за сопственото ажурирање во случај на промена, пр. хотелите сами би си ги ажурирале цените во заедничката база податоци; музеите самите би си го менувале времето на отворање од летно во зимско; сопствениците на компаниите за транспорт би ги ажурирале распоредите на автобусите. За жал, балканското искуство покажува дека оваа опција од некоја причина не функционира во нашите услови, и секогаш треба да има барем една личност или правно лице одговорно за ажурирање на информациите. Ова мора да се земе предвид при плановите за обезбедување туристички информации во целниот регион.

- Професионален маркетинг на производите на културен туризам на регионот

Маркетингот е финалниот елемент во производниот ланец на туризмот и е процесот на самата продажба на туристички производи и услуги. Туристичкиот маркетинг има некои структурни особености што се еднакво важни – ова на англиски е познато како петте П на маркетингот:

1. Производ (Product). Прецизна и детална дефиниција на туристичкиот производ кој се продава. Гарантирани и квалитетни туристички услуги, добро подготвени снабдувачи.

2. Луѓе (People). Дефинирање на целната група/и клиенти на коишто сакаме да ги продадеме нашите производи. Не постојат универзални производи што можат еднакво да ги користат сите групи потенцијални туристи. Затоа пазарската сегментација и идентификувањето на клучните карактеристики на целните групи е од најголема важност за успешна продажба. Меѓу клучните карактеристики на целните групи се: возраст, пол, семеен статус, образовен и професионален статус, финансиски можности, претпочитани средства за патување и извори на информации, производи и услуги и друго. Во идеален случај, оваа информација за потенцијалните посетители може да се добие преку истражување на пазарот коешто, сепак, е скапо и одзема многу време. Може да се добијат индиректни информации преку алтернативни канали: преку рецензија на веб-страни на тур-оператори, интервјуа со сопственици или менаџери на слични страни со голем број посетители, ставање кратки прашалници во центри за билети во музеи или на веб-страни на објекти на културен туризам што имаат одредена клиентела и друго.

3. Позиционирање (Positioning). Ова е поврзано со препознатлива карактеристика или лице на понудениот производ, согласно избраниот целен пазар. На пример, манастирот Св. Јоаким Осоговски може да се понуди како туристичка локација на: религиозни туристи или ации; љубители на архитектура како примерок на градежно мајсторство од неколку историски периоди; на неспецијализирани патувачки групи како место за застанување меѓу посети на астрономската опсерваторија Кокино и музеите во Кустендил.

4. Цена (Price). Ова е всушност за формулирање ценовна полиса за продавање на туристичкиот производ што ја вклучува пресметката на релевантна и конкурентска цена на услуги, планирање процент за посредници (тур-оператори

или туристички агенти), планирање попуст за разни прилики – вон сезона, повторни посети, за деца, за поголеми групи итн.

5. Промоција (Promotion). Или рекламирање и пи-ар кампањата преку која се пристапува кон саканите пазари. Постои многу широк круг на можни мерки што мора да се изберат внимателно и врз основа на првите четири „П“ од маркетинг-миксот: производство на печатени рекламни материјали (брошури, лифлети, летоци, албуми, постери итн.); продукција на филмови и промо видео-записи; директно рекламирање на различни медиуми – новинари и списанија, радио, телевизија, интернет-медиуми; камати за учество – национални и интернационални; организација на тури за запознавање за новинари и тур-оператори; одржување веб-страни и портали; одржување профили на социјални мрежи; производство и продажба на специјализирани сувенири и многу други.

Изборот на соодветен маркетинг за производите на културен туризам во целниот прекуграничен регион може сам по себе да е предмет на одделен стратешки програм. Се препорачува развојот на таков документ да вклучува и маркетинг и туристички експерти, како и што е можно повеќе локални акционери.

В.3. Интегрирање на развојот на одржливиот туризам заснован врз културното наследство на регионот во сите плански и стратешки документи во однос на територијата

Оваа мерка е важна затоа што гарантира вклучување и волја на сите акционери за одржлив развој на културниот туризам на целната територија. Можноста ќе се прошируваат за обезбедување повеќе активности потребни за овој развој и осигурување поголеми фондови од повеќе од еден потенцијален извор.

План за мониторирање на успешноста на имплементацијата во поглед на подобрување на таа успешност

Мониторирање е процес на постојано набљудување и следење на напредокот и развојот на одредени процеси, со цел да се види дали се постигнуваат

очекуваните резултати и поставените цели. Ако се пријават скршнувања од тие очекувани резултати, се применуваат корективни мерки и дејства со цел да се гарантира крајниот ефект. Мониторирањето е задолжителен елемент во процесот на стратешко планирање и понатамошното имплементирање на стратешки цели и мерки.

Постојат различни модели на мониторирање што се применуваат според одредени ситуации и процеси. Еден од најобјективните методи е мониторирање засновано врз систем на прелиминарни индикатори што можат објективно да се утврдат. За целите на оваа Стратегија, предлагаме успешноста на имплементацијата да се прави преку долните индикатори, на периодичен годишен принцип, или во случај на препознаени скршнувања и преземени корективни мерки, додека не се исправи скршнувањето.

Показател 1: Број на објекти на културно наследство за коишто се собрани целосни информации по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 20

Извори на потврда: извештаи од студии, музејски архиви, документација на месни заедници и културно-уметнички друштва, фотографии, видео-материјали, дигитализирани бази на податоци.

Показател 2: Број на објекти на културно наследство чијашто состојба се подобрила по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 10

Извори на потврда: извештаи од проекти, протоколи за прифаќање на работи, протоколи за зачувување, фотографии, видео-материјали

Показател 3: Број на локалитети на културно наследство, социјализирани за туристички посети по развојот на оваа Стратегија.

Целна вредност: најмалку 10

Извори на потврда: извештаи од проекти, протоколи за прифаќање на работи и снабдување со опрема и мебел, фотографии, видео-материјали

Показател 4: Процент на туристички настани со кои што културната агенда на регионот се збогатла по развојот на оваа Стратегија (постоечките што се преобразени, како и новите)

Целна вредност: најмалку 50%

Извори на потврда: програми на туристички настани, фотографии и видео-материјали од настаните, медиумска покриеност вклучително социјални мрежи

Показател 5: Број на толкувачки услуги на културен туризам развиени по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 10 толкувачки презентации; најмалку 5 толкувачки патеки; најмалку 5 толкувачки изложувања

Извори на потврда: толкувачки програми, туристички понуди, интернет-страни на локални снабдувачи и/или тур-оператори и туристички агенти

Показател 6: број на локални толкувачи обучени по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 30

Извори на утврдување: протоколи и списоци од обуки, фотографии, повратни информации

Показател 7: Број на локални снабдувачи со туристички услуги подготвени да понудат подобар квалитет од тие услуги по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 100

Извори на потврда: протоколи и списоци од обуки и истражувачки посети, фотографии, повратни информации, прирачници со објавени информации и други материјали

Показател 8: Број на нови маркетиншки мерки имплементирани за продажба на производот на културен туризам на регионот по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 20 нови вида печатени материјали и сувенири; најмалку 5 нови видео-материјали; најмалку 5000 следбеници на фејсбук-страната на регионот

Извори на потврда: копии од печатените и видео-материјали и сувенири; протоколи за нивна распространетост; фејсбук-статистика

Показател 9: број на плански и стратешки документи за регионот каде што подобрувањето на културниот туризам е вклучен по развојот на оваа Стратегија

Целна вредност: најмалку 10

Извори на потврда: плански и стратешки документи за територијата на целниот прекуграничен регион: протоколи од сесиите на општински совети или други тела што ги одобриле горенаведените документи; извештаи од проекти каде што е применливо.

Оваа Стратегија е развиена во рамките на проектот СВ006.2.23.044: „Туризам наклонет кон културното наследство во прекуграничниот регион Бугарија – Македонија“, кофинансиран од ЕК преку Интеррег- ИПА Програма за прекугранична соработка меѓу Републиките Бугарија и поранешна југословенска Република Македонија. Одговорноста за ставовите изразени во неа ја снесуваат Пиринскиот туристички форум и Ќустендилската трговска комора, и воопшто не ги одразуваат гледиштата на Европската Унија или Управниот орган на Програмата.

Водечки партнер: **КУСТЕНДИЛСКА КОМОРА ЗА ТРГОВИЈА И ИНДУСТРИЈА,**
БУГАРИЈА

Партнер: **ФОНДАЦИЈА ЗА РАЗВОЈ НА МАЛИ И СРЕДНИ ПРЕТПРИЈАТИЈА**
КУМАНОВО, СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

КОНСУЛТАНТ:
ПИРИНСКИ ТУРИСТИЧКИ ФОРУМ

Оваа стратегија е направена со помош на Европската Унија преку Interreg - ИПА Програмата за прекугранична соработка Бугарија- поранешна југословенска Република Македонија ССИ No 2014ТС16I5СВ006. Содржината на документот е одговорност единствено на Пиринскиот туристички форум и Кустендилската комора за трговија и индустрија и на никаков начин не треба да се толкува како став на Европската Унија или на Управувачкиот орган на Програмата.